

33 коп.

М. ШАПОВАЛ / НІЧНА ВТЕЧА

Микола Шаповал

НІЧНА ВТЕЧА

Микола
Шаповал

Нічна Втеча

повість

ХАРКІВСЬКЕ
КНИЖКОВЕ
ВИДАВНИЦТВО
1963

ва
кої
с-
и-
ку
а-
ує
во
у

«Нічна втеча» — це повість про жорстоку класову боротьбу на селі напередодні колективізації. В центрі подій — доля малого Миколки. Рано лишився він сиротою. Батька вбили махновці, мати померла в голодний двадцять перший рік. Хлопчика віддають на виховання до чужих людей. З того часу й почалися поневіряння.

Не витримавши наруги, Миколка тікає з дому. Незабаром він стає поводитирем сліпого кобзаря. А з ним — дороги від села до села, безкінечні, захоплюючі, часом тяжкі.

Так, життя нележке. За нього треба боротися. Перемагають сильні, мужні, згуртовані в міцний колектив — такі думки навіває нова повість Миколи Шаповала.

Шаповал Николай Терентьевич
НОЧНОЙ ПОБЕГ

Повість

(На українском языке)

Редактор *І. П. Лопата*
Художник *В. І. Шезченко*
Художній редактор *Є. І. Любимова*
Технічний редактор *М. І. Лиманова*
Коректор *А. А. Осадча*

Здано до набору 20/XI 1962 р. Підписано до друку 17/I 1963 р. Папір 70 x 108¹/₂. Папер. арк. 2,75. Друк. арк. 5,5. Ум.-друк. арк. 7,53. Обл.-вид. арк. 6,5. Вид. № 192. БЦ 07915. Зам. 4-1884. Тираж. 23.000. Ціна 33 коп.

Харківська обласна друкарня Облвидав. Харків, Сумська вул., 13.

ПРОЛОГ

Німує, печалиться осіння степова дорога... Збиваючи клубочки легкої курави, по ній стомлено тупає вислобока конячина, запряжена в скрипучий, благоденний віз. На передку сидить візниця. Він раз у раз помахує прядив'яним батіжком, метушливо смикає мотузяні віжки, покрикує хрипким, простудженим голосом на конячку:

— Но, но! Бодай тебе вовки з'їли! — а сам полохливо озирається на всі боки. Видно, неспокійно на душі у візниці.

Сонце хилиться до землі, червоніє.

— Но, но!

І раптом:

— Ст-і-ій!

Несамовитий, надривний крик.

Візниця оглядається. Навздогінці мчать вершники. Ближче, ближче. Ось один уже випереджає воза, притримує за повід змиленого огиря і кричить:

— Чий кінь?

— Не мій, їй-богу, не мій! Хорольського корчмара.

— А що везеш?

— Самогон.

Полеми котиться регіт...

— А звідки ж ти везеш?

— З Лубен. Служу корчмареві. Голубчики дорогі, соколики, не губіть душу...

Один із вершників злазить з коня, підходить до бочки, стукає по ній окоренком нагая:

— Ей, ти, чуєш, жидівський попихачу, скажи своєму корчмареві, що його бочку і коня забрали махновці. Злазь!

— Не губіть душу, дома семеро дітей, хліба ждуть, не губіть, соколики... рятуйте!..

— Чи ти ба, який вискіпався! Ще й патякає. Ось я тебе порятую! — Один з махновців люто замахує шаблею і — раз.

Обм'якле тіло візниці падає на дорогу.

Хропе, харапудиться коник. Регочуть махновці...

А вдома діти чекають хліба, корчмар — коня і самогону, дружина — годувальника. Чужі люди принесуть страшну звістку про мертвого чоловіка в степу. І розбредуться по дорогах босі діти шукати таткову могилу, просити шматка хліба. І поведеш ти, дорого, сиріт у далекі світи.

Німує, печалиться осіння степова дорога...

* * *

— ...Не губіть душу... дома семеро дітей!..

Восьме народилося вчора. Була неділя. Біля хліва вив собака — чи то від голоду, чи мо' віщував горе, яке йшло в дім Терешка Вернидуба...

Бабка-повитуха сиділа на ослоні і шептала:

— Святий Миколаю-угоднику, змилосьердсь над рабою божою Мариною, допоможи їй розродитись, не посироти діток...

Крім бабки-повитухи, в хаті Терешка сиділа сусідка — Ольга Янчуківна. Вона теж ревно молилась.

Породілля лежала голічерева і важко дихала. Вкриті смагою губи міцно стиснуті, закам'янілі очі вп'ялися в стелю. В куточках очниць бриніли сльози. Високий живіт породіллі конвульсійно здригався.

Бабка-повитуха встала, перехрестилася.

— Почалося... Слава Ісусу...

І раптом після болісного крику матері закугало дитя. Нова людина народилася на світ...

А потім запала тиша. Змовк хлопчик, змовкла мати, вражено застигла повитуха. В хату ввійшла смерть. Марина Вернидуб незручно повернула голову і перелякано прошепотіла:

— Що буде з ним, хлопчиком моїм?

Ось тоді у тиші пролунало моторошне виття собаки. Все. Навіки все.

У головах мертвої тріщала саморобна воскова свічка. Запах її був густий, смердючий.

Зійшлися люди. Семеро дітей стояло біля узголів'я покійної. Восьме лежало в колиці.

Що ждало його?

Крізь маленьке підсліпувате віконце цідиться проміння. Цілюще, тепле. На дорозі прогуркотів віз, зупинився біля двору. Приїхав корчмар. За всі довгі роки, які зв'я-

зували його і хазяїна цієї хатини, корчмар ніколи не приїжджав сюди. А тепер приїхав. Він почув, що Терешка Вернидуба вбито. Марина померла. А хто відшкодує йому збитки?

Корчмар обійшов двір, заглянув у порожню кошару, підійшов до самотньої яблуньки, труснув її. Впало маленьке червиве яблучко. Корчмар надкусив його і сплюнув: терпке. Як життя Терешка Вернидуба.

— Хто з вас тут старший? — суворо запитав.

Наперед вийшов Гаврило Вернидуб:

— Я старший!

— Так от, Без мого дозволу хати не продавать, яблук не рвати. Кошари не розбивать. Собаку... — і корчмар байдужо глянув на худого, зачучверілого пса. — Можете робити з ним, що захочете.

Сів на воза і прогуркотів вулицею. Гуркіт той навіки запав у душі сиротам. Минуть дні, місяці, роки. Ще довго їм у вухах одлунуватиме той гуркіт...

Десятки літ стояла біля пагорба убога хатина Вернидуба. Вона переходила від покоління до покоління. В ній народжувались, жили, вмирали. І скупі радощі і повсякчасне лихо рідина зустрічала за цим підсліпуватим віконцем і скрипучими дверима.

А тепер і цього немає. Білий світ віднині стає хатою, дороги — надією, небо — стелею, душа — теплом.

Восьмий із Вернидубів ліг у чужу колиску, глянув на чужий сволок з великим хрестом.

Загули над селом дзвони. Люди проводжали в останню путь Марину Вернидуб.

Пронесли її вулицями на цвинтар і там, біля могили, хтось зітхнув: вік бідолашна трудилася, горювала. Хтось заплакав: zostалися сироти...

Минуть роки. Забудеться, вигубиться з пам'яті людей її образ, упаде хрест, зрівняється з цвинтарною землею.

Такий неблаганний закон життя.

* * *

Миколці йшов п'ятий рік. Він жив у чужих людей, у чужому селі. Брати і сестри, взявши торби й ципки, розбрелися по дорогах.

Баба Тарабанка віддала внука до небагатих, але й не бідних людей — Свічкарів, Василя й Олександри. «Бог не дав вам діток, — говорила бабуся, — візьміть мого внука». Василь і Олександра довго думали, нарешті, погодилися взяти Миколку за сина.

Свічкарі жили в Стефанівщині, невеличкому селі з корчмою і церквою. Сільце тулилося до лісу, а ліс — до ставка. І ліс, і ставок, і село колись належали графу Стефановичу. Графиня вмерла ще в п'ятнадцятому році, а граф під час революції втік у Польщу.

Довгий час графське подвір'я пустувало. Добротні кам'яниці глипали сліпими вікнами в ліс. Та ось тисяча дев'яносто двадцятого року в село наїхало багато колишніх каторжан, які після революції повернулися з далекого холодного Сибіру. Вони поселились у графських кам'яницях, організували комуну, яку назвали «Червоною левадою».

Комуна зажила своїм життям, село — своїм.

Василь Якович Свічкарь на людях не ремствував на комуну. Але в душі побоювався її. Правда, з організацією комуну у його господарстві все залишилось по-старому: було п'ять десятин землі — п'ять і є. Та іноді, замислившись над своїм майбутнім, губився: як же далі жити? Що ж буде завтра? Принишк, подобішав. Це помітила і наймичка Оксана. Раніше за кожну незначну провину її люто лаяли, навіть били. А ось учора вона забула зачинити ляду в погребі. Туди впало поросля. На щастя, все обійшлося гаразд.

Хазяйка бурчала, обзивала Оксану ледаркою і недо-

тепою, але Василь Якович, дізнавшись про це, спокійно мовив:

— Слава богу, поросся живе. Більше не забувай, Оксано, зачиняти ляду.

Оксана здивувалась: що могло трапитись із хазяїном?

Але насправді нічого не трапилось, Василь Якович зумів стримати себе. Він думав так: «Влада тягне руку за бідних. А де добре голоті, там погано заможному. А я усе-таки не бідняк... Отож, живи й оглядайся...».

І Василь Якович жив оглядаючись.

Та коли по хазяйству йшло все гаразд, то в сімейному житті чоловікові не поталанило. Його Олександра, худа, висока жінка, за довгі роки подружнього життя не народила йому жодної дитини. Довелося взяти від баби Тарабанки внука.

Поїхали вони за Миколою взимку. Взяли ліжник, рядно, зайвий кожух. Це, щоб тепліше укутати малого. Дорога не близька. Василь Якович запряг у сани жеребця, цьвохнув батіжком, і кінь розмашистою риссю помчав до Багачки, де жили Вернидуби.

Коли Свічкарі зайшли до хати Вернидубів, їх вразила страшenna бідність. Гола лавиця, голий стіл, потемніла від часу ікона, під іконою — лампадка, оце і все. Баба Тарабанка журно похитала головою, сказала:

— Корчмарева робота. Очистив усе до нитки.

— Ну, а де ж онук, показуй, — хвилювалась Олександра.

Баба показала внука, Микола спав на припічку. Олександра, щоб не розбудити його, бережно закутала у великий кожух і винесла з хати. Сіла в сани, перехрестилась. Василь смикнув віжки... Жеребець рвонув з копита і помчав легкокрилі сани.

За Свічкарями довго біг собака. В степу відстав, глянув услід саням, жалібно заскавчав і, підбгавши хвоста, неохоче поплівся в село.

Баба Тарабанка сиділа в санях біля Олександри, напучувала:

— Дивись, Олександро, бережи внука. Він ще маленький, часто хворіє. Будь йому матір'ю.

Та не судилось Миколці стати рідним сином, а Олександрі рідною матір'ю дитини. В двадцять третьому році, коли йому сповнилось чотири, Олександра народила дочку, а через півтора року — другу...

Миколка виявився зайвим...

1

Що збереглося у моїй пам'яті з тих далеких років?

Як зараз, пригадую низеньку селянську хату. В ній завжди накурено. Батько палив немилосердно. Сяде, бувало, біля столу і смалить самосад, а я дивлюсь і дивуюсь: чому так довго з носа виходить дим? Дихне — і синій струмінь розпливеться по хаті. Мені здавалося, що він увесь надутий димом.

Сидимо якось увечері на печі, мати, батько, я і сестра Горпина. Манька спала в колисці, підвішеній до сволака. Чую: мати захропла, Горпина принішкла. Скінчивши курити, батько поклав недопалок на комин, ліг, перевернувся на живіт і враз заснув.

Я потихеньку підвівся, озирнувся на батька і простягнув руку до недопалка. Оглянув його з усіх боків, приклав до губи — гіркий. Може, це газета гірка, а дим солодкий?

Витягнувши губи до каганця, прикурив. У мене раптом забило дух. В очах потемніло, застрибали жовті іскри. Я закашлявся. Батько, прокинувшись, якусь мить сидів приголомшений побаченим. Та, глянувши на недопалок, який дотлівав на комині, зірвав з цвяха ремінь і з усієї сили вперішив мене по спині.

Чи то від страху, чи від болю я дихнув. Рівно, вільно, як завжди. А думав, що задихнувся.

Батько ще раз розмахнувся, але не вдарив. Мати притримала його руку.

— Досить з нього...

З переляку я забився в куток, ліг. Батько, наче нічого й не було, перевернувся на спину і знову захопив. Мати позіхнула, перехрестила рот і теж лягла. Тільки Горпина сиділа і дивилася великими переляканими очима, не розуміючи, що трапилось.

Це був перший удар по моїй спині широким, з мідною пряжкою ремнем. Батько його виміняв в одного солдата за курку і кухню первака. Ремінь завжди висів на цвяху. Знімав його батько лише тоді, коли голився. А тепер він пригодився для моєї спини...

Вставали дома, як завжди, рано. Першою прокидалася мати. Брала опалку, йшла по солому. Я теж часто вставав з матір'ю. Сяду, бувало, на припічку і жду, коли вона внесе солому: любив стрибати з припічка в солому. Вона приємно шелестить, пахне хлібом.

Потім прокидався батько. Питав Оксану:

— Корову годувала?

— Їсть.

— А жеребця поїла?

— Йду до криниці.

— Стара,— так батько ласкаво називав матір,— давай снідати.

Мати ставила на лаву казанок з галушками, великим дерев'яним ополоником насипала страву в глибоку череп'яну миску. А тим часом батько стругав кожного з нас шпичку для галушок. Ми молились, сідали до столу. Часом я і Горпина, забуваючи, брали ложку в ліву руку. Батько нагадував про це ударом ложки по лобі або по руці.

Іли мовчки. Шпичкою діставали галушки з миски,

а ложкою сьорбали юшку, засмачену салом. Батько дуже не любив, коли ми за їжею махали ногами. За це він, правда, не бив, але говорив, що махати ногами гріх — мати помре. А ми з Горпиною дуже боялися, щоб не померла мати.

Наймичка Оксана з нами ніколи не їла. Одного разу я помітив, що вона чогось розсердилась. Може, образив батько, а може — мати. Дивлюсь у вікно, Оксана спускає у погріб драбину. Я прилип дошки, стежу за кожним її рухом. А вона оглянулась, помітила мене, щось про себе буркнула і показала мені дулю. Про дулю я нікому не сказав, але стало обидно: адже я любив і щиро жалів дівчину. У неї чомусь завжди були сумні очі. Ноги порепані, брудні. Не було часу помити їх, чи що. Та це б і не допомогло: вона з ранку до вечора бабралася в кізяках. У неділю батько порався біля скотини, а Оксана няньчила Маньку.

Я не раз чув, як Оксана серед ночі тяжко зітхала. Часом вставала ще вдосвіта і довго чесала косу. Іноді крадькома поглядала в маленьке дзеркальце. Але на вулицю вона майже не ходила: усе ніколи.

Одного разу я заховав гарячий пиріжок з буряком і калиною, вибіг на подвір'я, зайшов у хлів і подав пиріжок Оксані:

— На, з'їж...

Вона взяла пиріжок і ніжно погладила мене по голові:

— Спасибі.

— Оксано, скажи, ти не наша?

— Не ваша, Миколко. Чужа.

— Як це чужа? А мама, тато в тебе є?

— Немає.

— А де ж вони?

— Давно померли. Підростеш, усе визнаєш.

Оксана їла пиріжок мовчки, швидко. А я дивився й радів, що догодив їй.

Відтоді Оксана полюбила мене. Часто співала мені пісень. Одну з них я й досі пам'ятаю. Ось вона:

Усі гори зеленіють,
Де багаті жито сіють.
Тільки одна гора чорна:
Там орала бідна вдова...

Пісня була дуже журлива. Співаючи її, дівчина завжди плакала. І мені було сумно. А чого — сам не знаю...

2

Був у нас собака Сірко. Рябий, здоровий, з розумними очима. Оксана якось розповіла мені про нього таке. Вийшла вона на подвір'я з цеберкою корову доїти. Бачить, біля хліва сидить собака, зіщулився, тремтить од холоду. Оксана кинула йому шматочок хліба. Собака жадібно схопив його на льоту, вмить проковтнув. А потім осмілів. Підповз до Оксани і лизнув їй руку. Дівчина розгубилася. Що робити? Вона боязко погладила пса по холодній шерсті. Собака ліг на спину, підняв лапи.

— Звідки ти, песику, хто твій хазяїн?

Сумно дивлячись Оксані в очі, собака жалібно скавчав.

— Що ж, — мовила Оксана, — з двору не прожену.

Вернулася в хату, розповіла хазяїну. Батько глянув у вікно і звернувся до матері:

— А пес дорогу знайшов. Це Вернидубів, той самий, що біг за саннями і відстав у полі. Прив'яжи його до хліва.

Хазяїн без собаки — не хазяїн. Саме тоді по деяких селах з'явилися конокради. Хоч ми й брали на ніч жеребця в сіни, заковували у залізні пута, але злодіїв боялися.

Батько уже давно шукав підходящої собаку, вірного і відданого сторожа. Такий сторож сам прийшов у двір.

— Годуватимеш його раз на день, — наказував батько Оксані. — Витиме з голоду — не звертай уваги, звикне. З ланцюга відв'язуватимеш, коли стемніє.

Так Сірко став сторожем нашого двору.

Одного разу трапилося те, чого так боявся батько. Пригадую, до нас прийшли гості: брат батьків дядько Дем'ян, його дружина дядина Марія. Інших я не знав.

Ми з Горпиною сиділи на припічку і спостерігали за гостями. Батько розважав їх, раз за разом наливав чарки. Мати часто виходила в сіни і приносила звідти полумиски з огірками, квашеною капустою, яблуками, холодцем.

Гості гуляли. Один з них, високий, з рудими вусами, кабанистою шиєю і налитими кров'ю червоними очима, встав, підійшов до мене, усміхнувся і боляче здавив шию:

— Так оце він, твій син, Василю? На, пий! — Рудовусий ткнув мені кухоль із самогоном. Я відчув, як у мою шию вгрузли товсті холодні пальці.

Відмовитись не посмів. З переляку взяв кухоль, перехилив. Рудовусий, а за ним і гості зареготали.

У мене перехопило подих. Але все це швидко минуло, не так, як тоді, коли кутив. Щось приємно запекло в животі, враз стало веселіше. Я теж засміявся. А потім з припічка стрибнув на соломі, яка лежала біля печі і почав у ній качатися.

Гості реготали, щось вигукували. Але я нічого і ніяк не міг второпати. Було приємно лежати в соломі, вдихати.

хати її житній запах. Коли я розплющив очі, побачив сволок, який чомусь хитався, немов живий.

Так пролежав з півгодини. Поступово почали вимальовуватись контури вікон, мисника, лави. Я прислухався. І раптом почув несаможите гавкання Сірка. Він ще ніколи так не гавкав, не рвався з ланцюга, як тепер. Що трапилось?

Я кілька разів сказав про це батькові, але на мої слова він не звернув уваги. Весела компанія заповнила хату сміхом, співом, вигуками.

— Наливай! Пий, поки п'ється, бо на старість, кажуть, сам чорт у монахи пішов!— кричав рудовусий.

І ось я почув у сніях тупіт, фокання жеребця, брязкіт ланцюга. Сірко гавкає, аж розривається. Я підводжу голову, боязко виглядаю в чорне вікно.

— Тату,— кричу я,— Сірко одірвався!

А рудовусий знай своє:

— Пий, Василю, пий!

Якась жінка, низенька, худа, з курячим гострим носом, затигла:

Ой, вип'ємо, куме, т-у-ут,
Бо в комуні не даду-ть!

— Тату,— кричу я з усієї сили,— Сірко одірвався! Тоді підвівся батько, скося поглянув на мене і, похитуючись, підійшов до вікна:

— Ач, проклятий! Оксано! Де Оксана?

Мати відповіла за Оксану:

— З Сірком щось трапилось, вийди, Василю, подивись...

Батько одягає шапку, прямує до дверей, відчиняє їх. Але за поріг не виходить. Бачить: сінешні двері відчинені. Жеребця немає:

Страшний крик виривається з його грудей:

— Коня немає! Украви жеребця!

Він знімає з себе чоботи, для чогось кидає на долівку шапку, рветься на двір.

Я схоплююсь на ноги і гайда на піч. Горпина за мною. Чую, на подвір'ї лемент, шум. Поступово все стихає. Переляканим голосом обізвалася мати:

— Василю, надінь чоботи!

Батько довго вовтузиться з чобітьми і миттю зникає в снігах.

Хатні двері відчинені навстіж. На піч заповзає холод. Я сиджу з Горпиною в кутку, тремчу. Наважуюсь встати, заглядаю через комин. Біля порога сидить Сірко з ланцюгом. А біля мисника, на лаві, незручно горбиться рудовусий, той самий, що давав мені самогону. Руки його звисають на долівку, неначе коріння, вузлуваті, чорні, аж порепані. Він прочумався, щось забелькотів і знову замовк. Я потихеньку злізаю з печі, іду до Сірка. Він лашиться, лише мені руки, жалібно скавчить:

«Що, не встеріг? Але ти не винен...»

Сірко не розуміє, крутить хвостом, вигинає спину.

Я знімаю з нього ланцюг:

— Гулять!

Але Сірко не йде. Я догадуюсь. Беру зі столу шмат шинки і кільце ковбаси, кидаю Сіркові. Він на льоту хапає і жадібно їсть. А я стою і дивлюсь у вікно, чи ніхто не йде.

Так ми й просиділи з Сірком на соломі, доки не повернувся батько. Було це аж опівночі. Батько прийшов весь забрьоханий, червоний, захеканий. В снін ввели жеребця. Його піймали десь на мосту, під Білоцерківкою. Хата знову наповнилась людьми. Тепер їх було значно більше.

Батько, побачивши Сірка, підійшов до нього, подивився і люто закричав:

— Пшов вон, гад!

Сірко заскавчав і стрімголов кинувся до дверей. Гості, наче нічого й не сталося, сіли до столу і захопилися пиячити.

Гульня тривала і на другий день. Люди співали, сперечались, кричали. Пили смердючий самогон і курили смердючий самосад. А я потихеньку виносив Сіркові під полою шинку, хліб, пиріжки. Собака їв, стрибав мені на груди, лизав руки. Він радів, що в нього був справжній друг. Радів і я...

3

Другий день іде густий, лапатий сніг. У дворі, навколо хати понамітало величезні кучугури. Батько прокидає дорогу від порога до хліва.

Село ніби вимерло. Тиша, аж у вухах дзвенить. Коли стемніє, з сусіднього вікна ледь-ледь пробивається світло, і в його сяйві мерехтять пухнасті сніжинки. Я сиджу на лаві, прислухаюсь до завивання вітру. Ніби ніч співає. В її пісні вчувається щось сумне і тоскне.

Та яка радість, коли вранці з-за пагорба випливає сонце! Весело мерехтять блискучі сніжинки. Хіба в таку пору всидиш у хаті!

Я взуваю материні чоботи з високими і широкими халявами, натягую заячу шапку, куценьку кожушанку, підперезуюсь ликом і вибігаю на вулицю. Перш за все йду до Сірка. Голодний пес тремтить і потихеньку повискує. Я відв'язую ланцюг і біжу з Сірком за ворота. Жаль, що немає санок!

Та ось із сусідніх воріт вибігає курносий конопатий хлопчик Андрійко:

— Коль, чуєш, Коль? Іди сюди!

Долаючи снігові кучугури, я тримаюсь обома рука-

ми за широкі, нашмаровані дьогтем халяви чобіт, і не йду, а повзу до Андрія.

— А санки є?

— Якщо возитимеш — візьму. Давай поїдемо на Попівську гору?

— Ідьмо! — Я плещу в кожушані рукавички і радісно пританцьовую. Сірко хапає мене за полу, тягне в сніг. Йому теж весело.

За хвилину з'являється Андрійко з санками. Беремось за вірьовку і прямуємо до ставка, а там, через греблю, на Попівську гору.

Попівську гору знають не лише в нашому селі, але і в Саях, Грабщині, Мостовівщині, Морозівщині, навіть у Семенівці. З цих сіл ходять до нашої церкви прихожани. Топчуть гору десятки, сотні ніг, а в свята обсідають її од підніжжя і до самої маківки старці. Тоді горбата гора здається живою, рухливою.

— Подайте, ради Христа!

— Подайте, ради Христа!

Це старці канючать у перехожих милостиню. Вони кланяються всім однаково, низько припадають лицем аж до землі.

І так рік у рік; відтоді, як уперше озвався тут церковний дзвін, горі б'ють чолом. Люди прозвали її Попівською горою.

І от я з Андрійком на горі! Тягнемо санки, крекчемо. Забираємось дедалі вище й вище. Ось уже видно золотий хрест церкви, обліплений з одного боку пухнастим снігом. Праворуч у небі повис стовп диму: це топиться в хаті глухої Пріськи. З гори село мов на долоні — біле, запорошене.

Ми з Андрійком сідаємо на санки, я берусь за вірьовку, відштовхуюсь ногою. Санчата зриваються з місця. Заскрипіли-слизькі полозки, війнув вітерець.

Хороше, коли б'є вітер в обличчя!

Хороше, коли повз тебе з блискавичною швидкістю пролітають горбки, кущі, дерева!

Хороше впасти в сніг, навіть кілька разів перевернутися!

Правити санками не важко, але потрібне вміння. Ніколи не треба губитися, завжди відчувати ногою землю і міцно тримати в руках вірьовку.

У нашому селі мало хто з хлопчиків таких, як я, вмів правити з гори санками. Тим більше з Попівської. Справа в тому, що біля її підніжжя — криниця. Треба на великій швидкості обминати цю криницю, звернути на греблю. Це вміли робити я, Пилип Майорчин і Андрійко.

Але трапляється по-всякому. Що то за їзда, коли не покачаєшся в снігу, не впадеш сторч головою в кучугуру?!

...Сонце червоніє, сідає за гору.

Стомлені, але щасливі поспішаємо додому. Там жде мати, жде вечера.

Мої вилазки на Попівську гору іноді закінчувалися досить сумно для мене. Не встигнеш зайти в двір, мати починає бурчати:

— І де ото тебе носить?! Сніг у вухах, за шиєю, навіть у пазусі! Ось піду до Мотрі (це Андрійкова мати), скажу, щоб не давала санок...

А буває й гірше. Мати сплескує в долоні і здивовано запитує:

— А де ж рукавиці?

Я лізу в кишені і розгублено озираюсь навколо. Але рукавиць ніде немає.

Тоді встає з ослону батько, знімає з цвяха ремінь, і дужий удар обпікає мою спину.

— Марш із хати!

Я вибігаю на подвір'я і на превелику радість біля самих воріт знаходжу одну рукавицю — мокру, холодну. А друга... де друга?

Бачу: в хаті блимнув вогник. Вечеряють... Мені так захотілося їсти, але знаю, що батько не впустить до хати, поки не знайду рукавицю.

Я іду до хліва, сідаю на колоді і починаю тихо схлипувати.

Сірко дивиться на мене розумними, сумовитими очима, немовби питає: «Що трапилось?».

Я йому показую рукавицю, а потім втуплюю погляд у далечинь, туди, де тьмяно окреслюються обриси Попівської гори.

Сірко якусь мить принохується до рукавиці, а потім схоплюється на ноги і миттю щезає за ворітьми. Я сиджу і чекаю. Чого — не знаю сам. Чи Сірка, чи того, що хтось вийде з хати і покличе мене.

Але ніхто не виходить. Усім байдуже. Бачу: біля вікна сидить батько, зосереджено курить. Оксана місить у діжі тісто, мати порається біля печі. Невже ніхто не згадає про мене, неville нікому не жаль мене? «Гаразд,— вирішую,— сидітиму тут, доки не помру з голоду, не замерзну».

Та ось на подвір'я влітає Сірко. В зубах у нього рукавиця, пошита з старого кожуха, руда, мокра!

— Сіроньку, дорогий! — Я обіймаю Сірка і цілую в мокру гарячу морду. Сірко це розуміє.

Встаю з колоди, сміливо йду в хату.

— Знайшов? — грізно питає батько.

— Знайшов!

Підходить Оксана, починає роздягати мене, а я їй тихо шепочу, щоб ніхто не чув:

— Нагодуй Сірка... Це він знайшов рукавицю.

Оксана мовчки киває головою, усміхається: звичайно, нагодує!

Я сідаю за стіл, беру ложку і починаю сьорбати борщ. Кислий, пісний, але смачний борщ!..

Минали дні за днями. Батько, який і так рідко усміхався, тепер чомусь дивився на мене злими, недобрими очима. Мати теж змінилася. Було, пече пампушки — обов'язково першу дасть Горпині. Я дивлюсь, як вона їсть, а в самого слина котиться. Попросити боюсь. А нещодавно мати принесла з лавки матерію — строкату, розмальовану різними візерунками.

— Це,— каже,— Горпині на плаття. Підросте — до церкви ходитиме в ньому.

Я дуже заздрив сестрі. У неї справжнє крамне плаття! А в мене полотняні штани, полотняна сорочка і навіть полотняний кашкет, тільки пофарбований у лупинні з цибулі. Чого мати не купила й мені матерії на сорочку — не знаю.

Якось я наважився і сказав їй:

— Доки не було Горпині — мені краще жилося...

Мати скоса поглянула на мене, потім на батька і сердито буркнула:

— Не заробив ще на сорочку!

— Справді,— озвався батько,— чи не пора тобі, лобуряко, за діло взятись? Ось привезу соломорізку, колесо крутитимеш.

І пішло, і пішло! Що батько далі говорив — я не слухав. Радів: адже мене вважають уже дорослим. А як хотілося скоріше вирости, стати таким, як батько... Дорослим куди краще, ніж малюкам. Ось, наприклад, батько. Приходить увечері заклопотаний, стомлений. Мати знімає з нього кожух, витрушує від снігу шапку, ставить на стіл борщ з курятиною і ласкаво каже:

— Іж...

А потім любовно стелить йому постелю, перебиває подушку.

Батько лягає на піл, а мати нас попереджає:

— Цитьте! Батько ліг спати...

Значить, треба сидіти мовчки, не сміятись і голосно не говорити...

...Соломорізку батько взяв у лавушника Семена Баглія. Баглій жив неподалік від нас, через вигін. Знався він не з багатьма. Це був справжній хазяїн, бо мав свою лавку. Але з батьком дружив. Плаття Горпини — це був його подарунок. Та за що така шана батькові, я не знав. Часто батько приходив з лавки, приносив оселедці, сіль, гас, а розплачувався потім або фуражем, або зерном.

У селі недолюбливали лавушника, а дядько Дем'ян так і сказав якось, що Баглій — вампір. Що таке вампір, я не знав. Батько з дядьком Дем'яном, хоч і були рідними братами, проте сперечалися, навіть деякий час не ходили один до одного.

Соломорізку поставили в хліві. Батько приніс околоту. Крутили колесо ми вдвох з Оксаною. Батько подавав снопи в ножі: Крутити колесо було не важко, але від одноманітного погойдування у мене чомусь обертом йшла голова і нудило.

Оксана це помітила, давала мені відпочинок. Я заходив з іншого кінця соломорізки і дивився, як крутяться трибки з тупими зубцями. Раз став і думаю: а що як між зуби покласти палець, чи обійде він навколо коліщатка?

Вибрав мить і всунув палець у трибок. Щось хруснуло, защеміло, у мене потемніло в очах від болю, але я стримався, не крикнув. Коли колесо обкрутилось, я висмикнув палець і побачив, що він геть розплюснутий, облитий кров'ю. Лівою рукою я схопився за покалічений палець і прожогом кинувся в хату. Але відчинити двері не зміг. Щось боляче запекло в руці, я перелякано закричав. На крик вибігла мати:

— Василю, чуєш, Василю, іди скоріше!

З хліва вибіг батько, глянув на руку, одразу про все догадався. А потім, не довго роздумуючи, дав кулаком у спину стусана. Я знепритомнів.

Прийшов до тям уже в хаті. Матері не було. Напроти мене сиділа Горпина і мовчала. Згодом мати привела сільського фельдшера Теофана, високого, страшно-го чоловіка з великою чорною бородою. Він довго чомусь порпався в нашій миснику, гримів посудом. Потім підійшов до мене з мискою, наповненою якоюсь густою червоною рідиною, й сказав.

— Встромляй палець!

Це була не вода. Від води пальці не щемлять. Він довго мазав пир'їною рану, щось бурмотів під ніс і хитав головою.

— З пальця діла не буде. Насмажте в олії цибулі, прикладіть до пальця...

Мати так і зробила. Миттю насмажила цибулі, приклала її до пальця і білою ганчіркою перев'язала мені руку.

Через тиждень половина пальця відпала. Недаром фельдшер користувався в селі повагою...

Пролежав я недовго, тиждень, чи що. Але і хворий не був без діла: вдень і вночі колихав меншу сестричку Маньку, яка чомусь без угаву кричала.

Єдиною втіхою була Оксана. Вона іноді мене гладила по голівці й ласкаво говорила:

— Малий ти ще, дурненький. Як же так — встроми ти палець у трибок?

Коли не було в хаті батька й матері, Оксана бралась за вервечку, щоб дати мені хоч трохи перепочити, тихо співала:

Ой лю-лю-лю, котино,
Засни, мала дитино...

Манька переставала плакати й засинала.

Часто у нас збиралися дядьки на посиденьки. Курили і гуторили про всяку всячину. А цієї неділі до нас завітав гість із Низу. Низом називалася частина села, розташована за ставком. Незнайомого я одразу пізнав. Це ж рудовусий, що колись пригощав мене самогоном. П'яний він був не такий. Тоді в нього очі були налиті кров'ю, світилися, а тепер ховалися в густих бровах. Тоді на товстій кабанистій шиї випиналися жили, а тепер вона гладка, ніби шкіра осмаленого кабана. Не змінилися лише руки. Вони й тепер нагадували вузлувате чорне коріння.

Рудовусого я чомусь боявся. Але батько й мати тепло привіталися з ним, запросили до столу. Незабаром у хату ввалився присадкуватий, опасистий лавушник Семен Баглій, а слідом за ним батюшка Олександр.

Мати похапцем приготувала закуску, Оксана, яка саме парила полову, чомусь покинула роботу, мовчки одяглася і вийшла з хати.

Гості одразу ж розговорилися. Піп Олександр, як завжди, скаржився на параквіян, що забувають церкву, лавушник говорив про сіль, яка пахне гасом, батько — про недорід.

Мовчав лише рудовусий. Очевидно, збирався з думками.

Хтось постукав у двері. Батько встав з ослону, глянув обережно в вікно й сказав матері:

— Дідько приніс Дем'яна. Піди, Санько, скажи, що мене немає дома.

Мати вийшла з хати і незабаром повернулася.

— Сказав Дем'ян — увечері зайде.

Я зрозумів, що на посиденьках сьогодні дядько Дем'ян був зайвий.

Після короткої паузи батько почав:

— Ну, Сулиме, говори...

Рудовусий прокашлявся і скося поглянув на мене. Батько гаркнув:

— Марш на піч!

Я миттю кинувся з полу на припічок і швидко опинився за комином.

Сулим почав:

— Був у районі. Чував дещо.

Всі припишкли, насторожились.

— Кепські справи. Поговорюють про якісь сози... Голота знову розперезалась: за що, мовляв, воювали, кров проливали, — щоб баглії і сулими багатіли?

Я виглянув з-за комина. В цей час піп Олександр журливо похитав головою і пробасив:

— Бога б побоялися антихристи!

— А де поголос, — вів далі Сулим, — там і правда.

— Що ж робити? — раптом спитав Баглій.

— Не знаю, не знаю. Треба думати. Комуна — ось хто наступив нам на горло. А сози — це та ж комуна... Злидні гуртуються до купи...

— Чуло мое серце, — вставив слово батько, — чуло... Комуна до добра не доведе!

Піп Олександр пожвавішав:

— Комунари — безбожники, їм віри не ймуть!

— Ет, — сердито буркнув Сулим, — ти далі панікадила свого нічого не бачиш.

Піп Олександр засовався на лаві, закректів і перехрестився, а Сулим продовжував:

— Комуна — ось хто ворог, ось хто баламутить людей! Чули, що каже голота? Чого, мовляв, самотужки пупи рвати? Краще в комуна йти! От ти, Василю, що думаєш?

Батько ніби аж здригнувся, помовчав, затягся цигаркою і розгублено розвів руками:

— А що — я?

Сулим ехидно покосував на нього:

— А ти, Семене, що скажеш?

Пузатий лавушник чмихнув носом і промимрив:

— Ти ж знаєш, Сулиме, я в політиці тугий.

— А ти, отче?

Отець Олександр встав, закотив очі під лоба і проказав, ніби молитву:

— Можу лише страхати мирян геєною огненною...

— Страхати? — перепитав Сулим і впився очима в панотця.

— Воїстину, страхати.

— Ну, ну, як же ти збираєшся страхати їх?

— А ось як. Дехто з мирян хоче податися до комуни. Навіть глуха Пріська, і та почула, що там краще. От її й треба настрахати...

Запала тиша.

— Ну, що ж, і настрахати непогано, святий отче.—

Сулим підвівся з-за столу. Але батько його зупинив:

— Ану, стара,— звернувся він до матері,— подай нам чого-небудь мокренького!

Через кілька хвилин задзвеніли чарки. Піп Олександр пригладив бороду, перехрестився і випив.

Розмова пожвавішала. Сулим говорив:

— Не за себе думаю...

— Воно то так,— в'юном викручувався батько,— але ж острах бере.

— А ти не бійся.

— Адже влада проти нас...

— Влада — тут! — Сулим показав кулак.

Рипнули двері. Ввійшла Оксана. Всі враз змовкли.

Піп Олександр облизав пальці, витер рушником руки, встав із-за столу і підійшов до дівчини:

— Ось чарка. Випий.

— Дякую, панотче.

Сулим і собі підвівся з-за столу, підійшов до Оксани і вщипнув її за лікоть:

— Та вона ж у вас красуня. Щоки рум'яні, пишні, мов пампушки...

Всі зареготали.

Оксана стояла з чаркою і розгублено дивилася на батьку.

— На вулицю ходиш? — запитав Сулим.

Оксана полохливо глянула на хазяїна.

— Не ходить вона, ще молода, хлопців боїться.

Батькушкa закректав і усміхнувся. Хотів щось сказати, але його перебив Сулим.

— А до мене б прийшла? Сьогодні...

— Їй треба про гріхи думати,— невдоволено пробу-бонів батькушкa.— Дорогу до церкви забула. Негаразд, дівко, негаразд. У мене всі грішники на обліку. В смолі кипітимеш...

— Ет!— Сулим зневажливо відштовхнув попа від Оксани і вщипнув її за груди: — Це твердь не для твоєї бороди!

Оксана спаленіла. В очах блиснули сльози. З тремтливої руки випала чарка. Тимчасом бемкнув дзвін. Довго, протяжно, лунко.

Отець Олександр здригнувся, по-жіночому підібрав поли ряс і прожогом кинувся до дверей:

— Братці, вечірня!

Надворі загавкав Сірко.

Глуха Пріська жила неподалік від батькушки Олександра. Якщо вийти на Попівську гору, то зразу ж біля церкви біліє в садку Прісьчина хата.

Кажуть, у молодості Пріська була вродливою. Робила вона в економії графа Стефановича. Якось увечері

поверталась із роботи, а назустріч їй граф. Пріська привіталась і дала йому дорогу. Але старий граф не пройшов мимо. Він підступив до дівчини і взяв її пухкими пальцями за підборіддя:

— Чия ти?

— А вам що до того? — неприязно спитала Пріська. — Людська.

— А де живеш?

— Тут, в економії.

Граф покрутив сивого вуса, окинув поглядом з ніг до голови дівчину і загадково сказав:

— Иди, иди, не бійся. Мені треба знати своїх людей.

Але не цього хотів Стефанович. Врода дівчини не давала йому спокою. Пріська про те, звичайно, й гадки не мала. Правда, кілька разів ловила на собі пильний погляд графа, але це її не обходило. Вона навіть жартома говорила своїм подругам:

— Візьму й задурю старому голову...

Однак якщо Пріська жартувала, то граф жартів не любив. Після цієї зустрічі він почав частіше потрапляти на очі Пріській. Одного разу граф зустрівся з нею на стежці біля ставка.

— От що, дівчино, — почав він, — я довідався, що ти не маєш хати і вирішив за твою вірну службу віддячити й подарувати тобі оселю.

Пріська спочатку розгубилась, а потім аж у ноги вклонилася графові. «Щастя яке!... — подумала вона. — Своя хата! Що ж це робиться?»

А наступного дня вона вже переселилася в нову простору хату. Як рак з кошеля, неждано-негадано привалило щастя дівці.

Але невдовзі її підстерегло лихо, про яке й гадки не мала. Десь через тиждень граф появився в Пріській оселі. Прийшов провідати, як живеться на новосіллі.

— Спасибі вам, пане, велике спасибі. Але не знаю, чим віддячити за це.

— Молись богові, дякуй йому...

Граф не поспішав покидати Пріську хату.

— От що, дівко, дяки я не хочу, — сказав він. — Але...

У Пріській чомусь тенькнуло серце.

— Але, — продовжував граф, — ти зможеш покохати?

Пріська не одразу відповіла. Трохи заспокоївшись, напівжартома кинула:

— А я кохаю!

Граф повеселішав:

— Кого?

— Хлопця, звісно кого.

Граф блиснув колючими очима:

— То пусте, дівчино. — Він наблизився до Пріської. —

А мене змогла б покохати?

— Господь з вами, що ви говорите? Сором який...

— Я сорому не боюсь, а хто захоче покепкувати — знаєш, я злий...

У Пріській мурашки забігали по спині. Вона аж відсахнулася.

Граф, не говорячи й слова, схопив Пріську за руки. Дівчина кричала, кликала на допомогу. Але цього крику ніхто не чув. Хата була далеко від села...

Вранці двері Пріської хати хтось обмазав дьогтем. По селу пішов поголос. Відтоді дівчини ніхто більше не бачив у селі. Вона мов у воду впала.

Повернулася Пріська в рідне село аж після революції. Перший, хто спробував заговорити до неї, був панотець. На його вітання Пріська не відповіла. Батюшка почав соромити:

— До церкви не ходиш, бога забула. Негаразд...

Та Пріська, мов води в рот набрала. Тоді батюшка розсердився і чимдуж закричав:

— Грішниця ти велика! Бог не простить!

Але Пріська лише махнула рукою і пробурчала щось невиразне.

Батьюшка подумав, що вона несповна розуму.

Мовчки повернулася в свою хату, яка принесла їй стільки горя. Люди знали її вродливою — тепер вона була згорбленою, немічною жінкою. На лобі появилися зморшки, на голові пасмо сивого волосся. Лише очі, чорні, жагучі, нагадували про колишню вроду. Але й вони часто тьмарилися сльозами...

...Батьюшка нерішуче переступив поріг і ввійшов у хату. Уже кілька років живуть по-сусідськи, а він не заходить до Пріської. На диво батьющі, Пріська першою озвалася до нього:

— Чого прийшли?

Батьюшка не зразу відповів. Він кашлянув, для чогось пожував губами і, взявшись за бороду, сказав:

— Гординя обуюла тобою. Бога забуваєш...

— А бог є? — байдуже спитала Пріська.

Батьюшка вп'явся вицвілими очима в жінку і сердито гримнув:

— Є!

— То чому ж він мене не захистив від наруги?

Батьюшка знав, про яку наругу говорила Пріська. Він елеїним голосом пролебедів:

— Бог покарав нечестивого...

— А чи покарав? — тихо прошепотіла Пріська.

— Не нам об'їм судити. Ми його покірні вівці...

Батьюшка хотів ще щось сказати, але Пріська зневажливо махнула рукою і відійшла до печі. Панотець окинув поглядом хату. Вона нагадувала пустку: голі стіни, голий піл, скособочений стіл, на столі — окраєць хліба, прикритий рушником. З печі звисає ряднина, на комині — каганець, від якого стеля вся закіптюжена, аж чорна.

Батьюшка повернувся до Пріської і співчутливо озвався:

— Бідно живеш, бідно. А могла б жити краще...

Що він хотів цим сказати — і сам не знав. Але Пріська мовчала.

— А то, — вів далі піп, — зв'язалася з нечестивими, з богоодступниками, взяла на себе тяжкий гріх.

Однак і ці слова залишилися без відповіді. Пріська не озивалась.

Панотець Олександр подумав, що на Пріську глухота знаходить. Йому нічого не залишилось, як піти геть із хати. Він переступив поріг і неждано зіткнувся з незнайомими людьми. Це був Петро Верпека — голова комуни і русявий парубок у будьонівці, Максим Любар — голова сільради. Вони ввічливо привіталися, спершу до панотця, а потім до Пріської. Батьюшка помітив, як Пріська раптом повеселішала, усміхнулась.

«Так он звідки безбожіе...» — подумав піп.

Петро Верпека вийняв кисет і почав крутити цигарку:

— Що, отче, прийшов сповідати рабу божу?

— Гріхи, гріхи наші, — невиразно промимрив піп.

— А в селі подекують, що попадю зраджуєш, на молодичь задивляєшся.

Батьюшка почервонів, узявся за клямку:

— Злоязичите, богохульствуєте, — і сердито грюкнув дверима.

Петро Верпека і Максим весело презирнулися.

— За живе попа зачепило. Та дідько з ним!

Петро підійшов до Пріської:

— Ну що, надумалась?

Пріська зніяковіла:

— От сходжу ще раз у Мостовівщину, побалакаю з сестрою. Боязко...

— А чого ж тут боятися? Живеш самотньо, як вовкулака, далеко від села, від людей. Хіба це життя?

— Я й сама знаю, але боязко. А тут ще й піп страхає, мовляв, гріх на себе береш великий...

— У того попа в самого стільки гріхів, що не бачити йому раю, як своїх вух.

— Еге, — пожвавішала Пріська. — А от боязко.

— Дивись сама. Силувати не будемо... — Верпека розвів руками.

Уже прощаючись, Максим Любар сказав:

— Зайдіть у сільраду. Живете в хаті, а документа на неї немає. Досі числиться за графом...

Петро Верпека був уродженцем цих країв. Колись, ще до революції, урядник спровадив його в Сибір. Згодом туди ж переїхала дружина, діти... Там і жили, доки не вибухнула революція. Чотири роки Петро гуляв на коні по безкраїх просторах країни. Бив Колчака, Денікіна, Махна. А коли скінчилася громадянська війна, повернувся знову на Полтавщину. Зібрав свої вбогі пожитки — і в комуну!

Люди побачили, що Петро — розумний, діловий чоловік, чесний, уміє жити з людьми. Його обрали головою комуні. Хазяйство комуні велике: тисяча гектарів орної землі, великий фруктовий сад, пасіка, дві конюшні, три свинарники — усе вимагало хазяйського ока.

Цим хазяїном і став Петро Верпека, перший голова першої комуні на Полтавщині.

7

Ось уже місяць я майже не виходжу з дому. То чобіт немає, то просто не пускають гуляти. Коли я часом просився в матері, щоб дозволила покататися на санках, вона відповідала:

— Палець замерзне або хтось ненароком заб'є. Посидь ще день...

І я сидів. День, другий, третій...

Та ось одного разу мати зжалілась:

— Іди, погуляй. На вулиці тепло. Але дивись, далеко не заходь.

Яка це була радість! Вибігти на вулицю, вдихнути п'янке морозне повітря!

Зі мною, як завжди, Сірко. Він радісно повискує, лащиться, стрибає.

Я йду селом. У мене перев'язана рука. Гордо піднімаю її вгору і несу, мов дорогу ляльку. Дивіться, мовляв, яка вона в мене!

Але, як на зло, ніхто не зустрічається, ніхто не питає. Село немов заснуло. Кому яке діле до того, що я йду стежкою, повертаю на Попівську гору, далі, далі... А куди? Сам не розуміючи куди, — іду. Стежкою повз попівську хату виходжу в поле.

І ось тут, біля старої верби, зупиняюсь.

Бачу: на дорозі, що тягнеться повз ліс, стоїть телеграфний стовп. Високий, старий, побитий шашелями. Вгорі біла блискуча чашечка, обвита дротиною. Я прикладаю вухо до стовпа. До мене озивається пісня. Невідома, далека, журлива: «Гу-гу-гу...».

Що чується в тій пісні? Хто її заводить? Хочеться знати. Йду від одного стовпа до іншого, далі й далі — та сама мелодія, той самий гул. Бреду на клич пісні.

Непомітно мінаю ліс. Ген-ген на видноколі маячить село. Я ще жодного разу не ходив так далеко. Оглядаюся навкруги — на заході рожевий горизонт, на сході — сірий. Ліс спить. Іноді стрепенеться гілка, впаде шматок білої вати, м'яко вдариться об землю, захитається куш. Десь далеко гавкають собаки. Сірко насторожується, нашорошує вуха. Мені робиться моторошно. Але йду далі. Пісня, незрозуміла і далека, манить уперед.

Та ось стовпи звернули в поле. Сонце давно вже сіло за гору, зі сходу насунулись сутінки, курить поземок. Білі пухнасті сніжинки припадають до лица, сліплять очі. Порожньо в полі, страшно.

— Що робитимемо?— звертаюся до Сірка. Пес стрибнув мені на груди, закрутив хвостом, вп'явся в мене розумним, відданим поглядом.

На очі навертаються сльози. Я притуляюся до стовпа, обнімаю його руками і знову слухаю пісню. Наче сниться...

Радісно загавкав, завискотів Сірко. Обізвався чийсь м'який ласкавий голос:

— Чого це ти забився сюди, хлопче?

До нас підходила Пріська.

— Не знаю, так. Іду. Почув пісню. Іду за нею...

— Малий ти ще, дурненький. То вітри гудуть у дротах.

Пріська бере мене за руку і веде в село. Йдемо мовчки. Я забуваю на мить про все — про сніг, пісню, страх. Мені добре з тіткою Пріською. Навіть слово «дурненький» вона вимовляє якось ласкаво, по-материнському.

Ось і Попівська гора! Я повертаю на стежку і йду додому. І чим ближче до хати, тим більше тривоги на душі. І недаремно.

Відчиняю двері. На порозі батько.

— Ти де швендяєш? Он матері чоботи потрібні!

«Хитрий батько!— подумав я.— На горищі гниє ціла гора шкур, а мені не пошіє чобіт! Скупий...»

— Татуню, більше не буду!— говорю я крізь сльози.

Але татуньо не зважає на це. В руках у нього ремінь. Він з усієї сили розмахується і б'є мене по голові. Щось боляче зацекло. Але стримуюсь, плакати боюсь, тільки схлипу.

І на цей раз заступилася мати. Вона взяла за руку батька і спокійно промовила:

— Скажений, очі хлопцеві повибиваєш! Роздягайся, Миколо.

Я перестаю хлипати, роздягаюсь. Знімаю важкі материні чоботи, ставлю під лавку.

Мати дає шматок хліба, помазаний олією.

— Іж і лягай спати.

Я залізаю на піч. Схлипує, жує черствий окрась. Зігріваюсь і поступово засинаю. Ні, не від тепла. У всій моїй істоті бринить пісня, та пісня, яка манила вдаль — далека, журлива пісня: «Гу-гу-гу...».

8

За вікном гуде вітер. Нахлинув він з півдня — теплий поривчастий. В його подиху вчувається запах бруньок, прілого листя, зів'ялої трави. Все це сталося неждано — вночі хитнулася тополя, зашуміла; здавалося, хтось стукнув у вікно, і по голубому склу покотилися сльози.

Опівночі проснувся батько. Він підійшов до вікна, вітер долонею швидко, глянув на подвір'я:

— Санько, чуєш, Санько, дощ. Весна...

Мати зітхнула і прошепотіла:

— Слава богу, діждалися...

Батько сів на лавку, закутив, замислився.

— Думаю,— озвався він,— про Сулима Танасогла. Учора бачив. Дивний якийсь став — постарів, заріс бороною. Щось таїть у душі. А що — не каже.

— Я його боюся,— обізвалася мати.— Тобі він не товариш. Сулим — хазяїн. А що в нас? Є батрачка, та й та ледащо.

— Я не про те, Санько. Зараз час такий: сидиш на землі, як сорока на плоті. Можуть кишнути — лети.

— Розкис,— буркнула мати.— То бог не давав дітей, тепер аж трое, навіть зайва...

— Я не про це. Кажуть, хто має батраків — куркуль.

А в нас Оксана. Колись прийдуть, заберуть землю і нас із тобою кишнуть із хати.

— Та хіба ж Оксану ми не жаліємо, як дитину? Вона ж як своя...

— А їсть, як собака, з окремої миски...

— А ти посади її до столу...

— Ну, от що, — сердито сказав батько. — Віддам у громаду дві Сулимові десятини, Оксані на дорогу шмат хліба — і з богом!

— Ти здурів! — аж підвелася з полу мати.

— Чує серце — бути біді...

Мати враз заплакала.

— Цить! — гримнув на неї батько. — Не допікай хоч ти!

Мати замовкла: круту вдачу мав батько, під гарячу руку міг і кулаччям нагодувати. А він, чортихаючись, взував чоботи. І тільки коли вийшов з хати, дала волю сльозам.

Я все те чув і не розумів, чого плаче мати, чого лютує батько.

А батько, вийшовши надвір, закупив, прив'язав Сірка, зайшов у хлів до жеребця. Той вигнув дугою шию і банькатими очима дивився на господаря. Батько висипав із шаньки лишки вівса у ясла і поплескав жеребця по крупі.

— Іж, іж... А то, може, востаннє балую вівсом, — сумно промовив він і мовчки вийшов з хліва. Довго ходив подвір'ям, купив, а як зовсім розвиднілося — подався в поле.

Я не раз бував у полі, пас на толоці жеребця, корову і знаю, що наша земля не була вся вкупі. Дві десятини — під лісом, дві — під комунарською горою, а одна — неподалік від проїжджої дороги.

Влітку, коли починалися жнива, ми виїжджали в поле. Я носив снопи, складав їх у полукіпки, доглядав за

Манькою, якій тоді минув рік. Старша сестра Горпина залишалася дома, годувала кабана і гнала на пасовисько корову. Оксана з досвіта до смерку працювала в полі.

Батько прямував дорогою до тієї землі, яка була під лісом. Він ішов рудою межею і думав, що життя його склалося якось непевно, не так, як хотілося. Мріяв стати хазяїном. Працювати доводилося так, що аж очі на лоба вилазили. Він пригадав, як одного разу в того ж таки Сулима мало не підвередився. Носили до млина збіжжя. Хазяїн весь час підганяв: «Швидше, швидше! До вечора треба все змолоти!» Батько боявся, щоб хазяїн не помітив, що він найквалітійший з батраків; вижене. Старався краще всіх. Та, мабуть, і перестарався: запалу схопив лантух на спину, але не встояв на ногах. Лантух розв'язався. Леле! Що було потім! Коли батько встав, Сулим, не роздумуючи, тричі вперішив його бато́гом. Зціпивши зуби, мовчки терпів біль і наругу.

— Та ти, виходить, парубче, падаєш нарочито, — сказав, заспокоївшись, Сулим. — До зернини ви́збирай, чуєш? Доки не ви́збираєш — не дам ні їсти, ні спати...

Довелося попорахувати, поки ви́збирав те збіжжя. Тоді Сулим підійшов і поплескав по плечу:

— Ти звиняй, що бато́гом поторкав. Батраки тепер стали ледачі. Тільки що — лякають сільрадою. А ти не підеш скаржитись?

— На що? — відповів батько. — Адже сам винуватий.

— Молодець. Попрацюєш рік, нагороджу... Хай знає нова влада, що Сулим не той, за кого приймають. У мене серце добре...

І батько старався. Ось чому навіть частину витрат на батькове весілля Сулим узяв на себе. Батько давно кохав не бідну, і не багату Саньку Горобець, але не наважувався їй сказати про це. Хіба її віддали б за такого голодранця, як він? А бач, Сулим допоміг. Чим же за це він повинен заплатити? А нічим. Просто, колись

відробить Сулимові. Батько сам дивувався, чим він так припав до вподоби хазяїнові?

Відгуляли весілля. Молоді зажили в злагоді. За рік стяглися на хату, відділилися від жінчиної рідні. В селі подекували, що Василь Свічкарь — прихвостень Сулима, тому й вибився в люди.

Та не пощастило молодому подружжю з землею. Наступного року град вибив пшеницю, а ще через рік спека випалила. Чим же годувати жеребця, корову, овець?

«А воно, мабуть, бог є,— говорив якось Сулим батькові.— Моя земелька в чужих руках холодна... її серцем гріють. Не треба було брати заграбовану землю. Влада пограбувала мене, і тебе, батрака, вирішила ошасливити. А воно, знаєш, чуже личко платиться ремінцем...».

Батько йшов дорогою і думав: «Ні, не так почав жити, як люди. Наді мною весь час сулимівська тінь. Добра не буде...».

Після важких роздумів вирішив віддати сулимівську землю громаді, відмовитись од батрачки і жити так, як лин у мулі: потихеньку, обережно.

Батько ходив по полю, ніби міряв її, ниву свою. Взяв у руки грудочку землі, розтер її на долоні, понюхав. Такі до болю знайомі прісні пахощі... Шкода, ой, як шкода розлучатися з землею, а треба...

Походивши полем, батько повертався додому. На узліссі неждано зустрів Сулима.

Поручкалися.

— В поле ходиш, земельку обнюхуєш?— засміявся Сулим.

Батько важко зітхнув і промовив:

— Не веселить земля, ой, не веселить. Оце думав, думав і надумав.

— Що?— насторожився Сулим.

— Багато для мене п'ять десятин. Вистачить і трьох. Ті ваші дві десятини, які мені дала влада, віддам громаді.

— Та-ак,— спроквола мовив Сулим.— Совецька власть так підкрутить гайки, що не тільки землі — життя відцураєшся. Погибель приходить на хлібороба. Скоро й шкуру здеруть із нього на свою комуну...

Вийшли на широку лісову дорогу. По суті це був не ліс, а колишній графський парк. Посеред парку — поле, обсажене сосною, дубом, березою. Комунари на цьому полі збирали високі урожаї. Про графські десять десятин мріяв колись і Сулим. І ця мрія могла б здійснитися, коли б не революція. Граф був уже старий, син його жив у Парижі, пропивав батькові гроші і не хотів повертатися в село. І ось маєш: революція! В останню хвилину Сулим мало не видурив у графа землю. Такий лакомий шматок випорснув із рук...

— Ну, Василю, мені туди!— Сулим показав рукою на хутір Саї, де він мав млина.

— У млин, чи що?— спитав аби спитати батько.

— У млин...

Розпрощалися.

Батько повернувся додому похмурий, невеселий. Нічого не сказавши, окинув поглядом хату і знову вийшов. Я побачив, як він постояв біля стайні, відчинив двері і зник. Мабуть, пішов до жеребця.

...Це було за рік до того, як у Сулима відрізали землю і роздали біднякам. Батько мріяв про коня. А купити не було за що.

Якось у Стефанівщину забрели цигани. Вони ходили з двору в двір, щось міняли, випрошували, циганки ворожили, циганчата танцювали, співали. Три дні люди не виходили з хат, оберігаючи від злодійкуватих гостей своє майно. Ось у ті дні батькові й поталанило. Цигани пасли своїх коней у березі, поблизу ставу. Біля однієї

гнідої кобили терлося лоша. Батько підійшов до нього, дав віхоть сіна. Лоша з'їло. Батько відійшов на кілька кроків, свиснув, воно — за ним. Батько заманив лоша подалі від табуна, зняв пасок, перев'язав ним шию лошати й повів... Куди? Вирішив десь перебути з лошам, доки цигани не виїдуть із села... А там видно буде. Він завів лоша в лісову гушавінь, прив'язав його до молодого дубка і аж тоді полегшено зітхнув: «Здається, ніхто не бачив...»

Цигани надвечір сполошилися. Не лише чоловіки, але й жінки, діти розсипалися по селу, заглядали в кожен двір, чи не приблудилося, бува, до кого циганське лоша. Але його ніде не було. Заглянули цигани і до Сулима на конюшню. Багатій розсердився, хотів навіть одного цигана впершити батою, але й цигани були не ликом шиті: вони грізно заджеркотіли по-своєму, оточили зі всіх боків Сулима, почали сікатись до нього з кулаками. Ледве одкараскався від них багач.

Марно прошукавши два дні лоша, цигани знялися й поїхали. Перед самим від'їздом батько проходив повз циганське шатро. Чув, як несамовито кричав циган, по-звірячому бив жінку, дітей і примовляв, ридаючи: «Лоша! Де лоша, хано?» І знову кидався з батою на жінку і старого цигана, очевидно, батька... Його насилу втихомирили: зв'язали і так зв'язаного повезли в дорогу.

Коли цигани виїхали, батько одразу ж подався до лісу. Лоша спокійно стояло під дубком і їло траву. Він з відерця напоїв його. Жеребчик одразу ж повеселішав. Коли стемніло, батько привів його на конюшню до Сулима.

— Цигани шукали лоша, а воно приблудилося до мене...

Сулим багатозначно посміхнувся і поплескав батька по плечі:

— Молодець. Час такий — хто кого...

— Я не хотів, — сказав розгублено батько.
— Пусте. Хай живе, сіна вистачить. А мені він не потрібний. У мене й своє є. Зіпнешся на ноги — візьмеш собі...

Сулим зайшов у конюшню, присвітив. Лоша зляканими очима подивилося на нового хазяїна.

— А ти знаєш, лоша породисте, — сказав Сулим.

Батько насторожився:

— А ви справді віддасте мені лоша? Я старатимусь...

— Я хазяїн слова. Лоша твоє...

Так батькові дістався жеребець. Сулим потім шкодував, що зв'язав себе словом, і коли б інший час, то не бачити батькові лошати, як своїх вух...

Батько підійшов до гнідка, погладив його і, зітхнувши, промовив:

— Я тебе не віддам нікому. Здохну, а не віддам...

Напоївши жеребця, повернувся до хати.

— Снідати давай! — сердито сказав він матері.

Доки батько мив руки, мати готувала сніданок. Ми давно уже сиділи за столом, але ложок у руки не брали. Батько неквапливо витер ганчіркою руки, сів до столу і, набравши в ложку юшки, смачно сьорбнув. Тоді й ми дружно замахали ложками, бо зголоділи, мабуть, більше за батька.

Тільки, як і завжди, Оксана сиділа на ослоні і ждала, що і її покличуть до столу.

Але ніхто на неї не звернув уваги. Вона встала, вилила в діжку воду з цеберки і пішла до колодязя.

Я не знаю, чи снідала вона тоді, чи ні...

Батько сьак-так обсіявся. Оксана приходила з поля смерком і йшла в поле рано-вранці. Майже тиждень ми її не бачили. Одного разу після вечері ми, малі, по-

лізли на під спати, а Оксана, упоравшись по господарству, зайшла в хату. Мати сказала:

— Вечеряти не варила, бо нема чого варити. Бери хліб і цибулю.

Мені стало жаль дівчини. Вона, мабуть, від образи і хліба не взяла. Напившись води, лягла спати.

А батькові ж мати давала на вечерю картоплю з курятиною, Манька й Горпина сьогодні теж їли м'ясо. А мені не дали й покуштувати. Ну, що ж, я дома, можна й без м'яса перебути, на хлібові-воді. А Оксана ж стомлена, весь день у полі. І чого вони так не люблять Оксану й мене? Та й Горпина стала вреднющою: тільки пальцем торкнеш — зразу ж до матері. А мати, не розбираючись, чи винен я, чи ні, одразу дубасить.

Одного разу, правда, коли Манька не хотіла спати і вередувала, я таки провчив її. Мені хотілося гуляти, з вікна видно, як хлопці грають у війну. А Манька, як на зло, плаче та й плаче. Я співав і казку розказував, і лякав — нічого не допомогло. Розсердившись, я зняв кашкета і так її ogrів по голові, що вона одразу змовкла, тільки пхिनькала.

— Спи!

Це побачила мати. Вона саме мазала причілок і треба ж було в цей час їй заглянути в вікно! Манька незабаром заснула, але я побоювався вийти з хати. Так і просидів біля неї аж до вечора, коли з роботи повернувся батько. «Ох, і влетить же мені», — подумав я, глянувши на нього, сердитого, злого.

Батько спокійно зняв з цвяху ремінь і сказав:

— Скидай штани!

Я мовчки розстебнув цурку і тремтячими руками почав скидати штани. Проситись у нього — марна справа. Якщо я не пручаюся, батько б'є не довго і не дуже боляче. На цей раз мені пощастило: батько тільки тричі вперішив мене ременем і сказав:

— Простягатимеш руки до дівчат — приб'ю!

Відтоді я зненавидів обох сестер — і Горпину, і Маньку.

Не раз, бувало, задумуюсь: чого ж це так, що мене б'ють, а Горпину й Маньку жаліють, чому їм шиють крамні кофточки й спідниці, а мене дразнять хлопці в селі паном Лушпиною... у мене навіть кашкет був пофарбований цибулячим лушпинням.

Я завжди боявся батька. Ніколи я не почув від нього ласкавого слова. Було, сидить на лаві, мовчки чадить цигаркою. Кухоль і відро з водою — поруч. Хочеш напиться — руку простягни. Але ні, гукає:

— Миколо, подай води!

Даєш воду, а в самого руки тремтять: а раптом візьме та й ogrіє тебе кухлем по голові! Так, з доброго дива.

Може, я й самотність любив через те, що в сім'ї був ніби чужий. Тільки-но вирвуся, бувало, з хати — миттю в садок! Заберуся в гушавинь, щоб ніхто не міг бачити, і або хатку ліплю, або ляжу голічерева й почну думати. Я любив небо, коли по ньому пливли одинокі хмарини. Якщо простежити за тими хмарами, можна помітити, що з них виростають то люди, то звірі, то різні химерні землі. Як у казці... А я казки любив...

...Після того, як батько обсіявся, він сказав одного разу матері:

— А тепер, мабуть, час...

Що він мав на увазі, я не знав, але серцем відчув щось недобре.

Батько покликав Оксану в хату.

— Сідай. Я давно хотів сказати, — озвався він не одразу, — час і тобі подумати про своє життя. А ми люди, як бачиш, небагаті. Та й нашо тепер це багатство? Хочемо жити, як усі. Не хочемо, щоб через тебе тикали

пальцем. Мовляв, батрачка! А яка ж ти справді батрачка? Жила у нас, як своя...

Оксана все те слухала мовчки, спокійно, ніби давно уже чекала цієї розмови. Її, здавалося, не тривожило майбутнє. Справді, хіба можна тепер загинути? Під боком — комуна. А не приймуть в комуна — до міста можна податися. Там, кажуть, робочі руки потрібні. А вона хоч і мала, але до роботи беручка. Не страшно. Пережила страшніше.

В тисяча дев'яťсот двадцять першому році Оксана, тоді ще дев'ятилітня дівчинка, зосталась сиротою. Батько загинув у світову війну. Вона добре пам'ятає, як на вигоні зібрали всіх чоловіків. Офіцер з чорною борідкою говорив нудно і довго про царя і якесь отечество... Після офіцера до них звернувся батюшка. Перехрестивши всіх великим хрестом, він затяг: «Боже, царя храни...». Її батько стояв у натовпі і теж співав — сумно, старанно. Від співу аж згинався трохи. А може, це була така звичка, бо він постійно батрачив і йому довелося не одну сотню чужих лантухів на спині переносити.

Батька в той день заголили в солдати, а через два роки прийшла звістка, що диявольський дух поселився в душі Грицька Кузьменка: в окопі повісився.

Матір з Оксаною поміщик вигнав із села. Їм було заборонено постійно жити на одному місці. З шістнадцятого року і до революції ходили з села в село, жебрали. В двадцять першому році все пішло б на лад, коли б не голод.

Дівчина пригадує, як їли вони спершу калачики, спориш, а потім листя. Мати сушила берестове листя, перетирала його на борошно, щось домішувала туди і пекла коржики. А як зацвіла акація — зажили. Цвіт акації солодкий, пахучий, і їсти приємно... Треба було б ще з місяць протриматися. Та, бач, не судилося. Йшли одного разу на білоцерківський ярмарок, присіли

відпочити і мати не встала. Дівчина побігла в село, людей кликати. Коли вона повернулася, побачила, що хтось уже тут похазяйнував: на ногах матері не було чобіт, навіть насіння з кишені і те хтось забрав. Мертва не скаже...

Матір поховали на узбіччі дороги. Лице прикрили керсеткою і засипали землею. А через тиждень і сліду не залишилося на тому місці, де її поховали.

Оксану взяли до себе якісь люди, а коли скінчився голод, спровадили. Ще з рік проблукала вона, доки не потрапила в найми до Свічкарів. Їй тоді йшов тринадцятий. На плечі худенької дівчини лягла важка домашня праця. З ранку до пізнього вечора товклася в дворі, не зважаючи ні на спеку, ні на холод. З нами вона ніколи не їла. Мати зливала з мисок і давала їй об'їдки. «Хай скаже спасибі й за це. Коли б не ми — з голоду б околіла...» — говорила часто мати сусідам, коли ті заводили розмову про батрачку...

Я довго думав над тим, що сказав Оксані батько. Мені було жаль дівчини. Куди ж вона піде? Як вона тяжко працювала в нас і ніхто за працю не сказав їй спасибі. Ніхто не спитав, чому в неї такі чорні, порепані ноги, на яких можна гречку сіяти, чому на руках мозолі... Куди ж їй податися?

Оксана мовчала.

— Ти не думай, що ми тебе так спрагнемо, — буркнула мати. — Ми заплатимо...

Вона полізла рукою в запічок і почала щось згрібати в торбу.

— Жалко тебе, — озвався батько, — та, бачиш, у самих троє...

Тут він зиркнув на мене, ніби я винен, що нас троє.

Оксана, мовчки вислухавши батька, спитала:

— Це вже завтра можна і йти?

— Переночуєш, — зітхнула мати. — Завтра...

Я поліз на піч, уткнувся лицем в подушку і мало не розплакався. Я чомусь згадав, коли Оксана ніжним, дитячим голосом співала:

Усі гори зеленіють,
Усі гори зелені-і-ють...

Такої пісні навчилася від рідної матері. Про це Оксана мені сама якось розповідала. А де ж її мати? Я ще не знав тоді, що можуть умирати матері. Думав, що мруть тільки бабусі, діди... Так от звідки сироти!

Вранці Оксана зібралася в дорогу. Помила ноги глиною, сама вимилася, зачесалася, наділа свіжу кофту (у неї було цих кофт дві: одна для будня, друга недільна) і сказала:

— Прощайте...

Манька й Горпина навіть не попрощалися, їм було байдуже до Оксани, але мати враз захлипала. Батько гримнув:

— Завила! Що, старцювати йде?

Оксана поклонилося й переступила поріг. Ось вона вийшла з двору, ще раз оглянулася, а потім, похнюпившись, пішла вигоном до лісу. Куди ж вона йде, чому в ліс, а не за село?

Я скочив з припічка і до дверей.

— Куди?— озвався батько.

— Хай проведе!— зжалілася мати.

Я прожогом вибіг з хати і подався доганяти Оксану. Догнав її аж біля греблі, під Попівською горою.

Побачивши мене, заплаканого, вона тихо спитала:

— Плачеш?

— Угу...— видавив я крізь сльози.

— А ти не плач,— заспокоїла мене дівчина і взяла за руку.— Я ж вам чужа.

— Ні, ти не чужа!— заперечив я.

— Це для тебе. А для них — чужа...

Ми вийшли стежкою в ліс. Оксана оглянулася навколо і, побачивши збоку пеньок, попрямувала до нього.

— Посидьмо на дорогу!

Вона поклала на пеньок торбину, а сама сіла в траву.

— Сідай і ти...

Я слухняно сів.

— Ти любиш трави? — обізвалася Оксана.

— Люблю. Вони пахнуть...

— І я люблю. А матір любиш? — неждано спитала вона.

Я мовчав. Як їй сказати — люблю матір, чи ні? Знаю, що не любити матері — гріх. Але чому ж моя мати не така, як в інших? Не ласкава і не добра...

— Ось ти й мовчиш. І вірно: тобі важко сказати, бо не знаєш, чи любиш... Це завжди так буває, коли мати не рідна...

— Як це не рідна? — аж підскочив я.

— А ось так. Ти був ще малим дитям, коли твоя рідна мати померла, а батька вбили махновці. От Свічкарі і взяли тебе за дитину. Це я чула від людей. А мене ніхто не взяв. Мене всюди брали тільки за наймичку...

Те, що Оксана зараз сказала, було для мене великим відкриттям. Я ще не зовсім розумів, що значить «нерідна мати», але серце боляче стислося.

— Це правда, що в мене не моя мама? — перепитав я в Оксани.

— Не твоя. Але якщо живеш з нею — значить, твоя.

— Я її не люблю, бо вона зла, — нарешті признався я.

— Батько зліший, але треба теж любити...

Я не знав, що говорить. Ткнувся в груди Оксані і розридався.

Я ніколи, мабуть, так не плакав щиро. Коли мене

дома били, намагався більше кричати ніж плакати. А ось тепер сльози самі полилися.

Оксана почала заспокоювати мене.

— А виростеш — підеш у світ. Він широкий і багато в ньому хороших доріг.

— А ти в хорошу дорогу йдеш?

— В хорошу.

— А куди? — поцікавився я, витираючи кулаками сльози.

— Спершу до тітки Пріськи, а потім у комуну.

— А тебе приймуть?

— Я уже не раз була в тітки Пріськи, говорила там з Верпекою.

— А хто такий Верпека?

— Голова комуні.

— І він обіцяв тебе прийняти?

— Обіцяв.

Я зовсім заспокоївся і забув про своє горе. Оксана взяла торбу й пустотливо сказала:

— А ти не сердися, що я тобі колись показала дулю? Я думала, що ти їхній, не чужий.

— Ми на вулиці часто один одному дулі даємо, а потім граємося, — відповів я.

— Тоді давай подивимося, що мені на дорогу дали.

— Давай.

Оксана розв'язала торбу.

— Еге, та тут я бачу шмат сала!

Вона вийняла з торби сало й хлібину.

— Ми ще й поснідаємо з тобою!

Оксана відломилла краєць хліба.

— Кусай хліба менше, а сала більше...

Я був голодний, сало рідко коли їв, а Оксана його зовсім не бачила.

— І ти їж...

— І я їстиму...

Ми їли мовчки, пожадливо, розглядаючи навколишній світ. Він був теплий, сонячний, в небі лише де-не-де хмарина. А метелики так і порхають: то на травку, то на квітку, то на кору пенька. Щось, мабуть, шукають, а може, й граються? Бджола, одразу видно, на роботу прилетіла. Припаде до квітки — не відірвеш. Хоч у руки бери.

Ми їли, а навколо все нуртувало, співало, перегукувалося, радіючи весні.

Нарешті я сказав:

— Наївся...

— І я наїлася. Але це ще не все. Тут ще щось у торбині.

— Терен! — відповів я, бо бачив, як мати з запічка згрібала у торбину терен.

— Ну, що ж, і терну поїмо... За працю щед्रो заплатили, — невесело посміхнувшись, мовила Оксана.

Ми й за терен взялися. Випльовували кісточки подалі, ніби змагаючись, Оксана сказала:

— Давай посадимо кісточку, може, терен зійде.

— Давай.

— Коли виросте — будеш рвати?

— Буду.

— А мені принесеш?

— Принесу.

Оксана встала і кілька кісточок вдавила в землю.

— Виросте — добре, а ні — жалкувати не будемо.

— Не будемо, — сказав я...

— Ходімо, — обізвалася Оксана.

Вона знову взяла мене за руку і повела стежкою до церкви.

Не дійшовши до церковного цвинтаря, ми завернули до яру і попрямували через Попівську гору до самотньої оселі.

— Ми до глухої Пріськи йдемо? — поцікавився я.

— До Пріськи. Тільки вона не глуха...

Пріська Оксану, мабуть, ждала. Ввійшовши в хату, Оксана, ніби своя, не питаючи дозволу, поклати вузлик на стіл, напилася води.

— Назовсім? — спитала Пріська, навіть не привітавшись.

— Назовсім...

— Учора Верпека був. Говорили про тебе.

— І що?

— Переночуєш у мене, а завтра підемо. Його сьогодні не буде, в район викликали.

— І мене приймуть? — схвильовано перепитала Оксана.

— Таких, як ти, приймають, на те й комуна...

Оксана аж застрибала по хаті.

— Пострибай! — сказала Пріська і скупі усміхнулася.

Я дивився на Оксану, на тітку Пріську й думав: от коли б мені таке щастя — в комуна... Ніхто б не посмів пальцем торкнути, ходив би в гості до тітки Пріськи, до Оксани. Вчився б...

— А ти будеш вчитися? — спитав я в Оксани.

— Буду.

— І, може, станеш вчителькою?

— Може, й лікарем...

«Як це добре! — подумалось мені. — А я — чужий...»

Пріська підійшла до мене й спитала:

— Тепер не бігаєш у степ?

— Ні.

— А драти гудуть. Я теж колись чула, як гудуть.

— Тітко, — спитав я несміло, — а хіба ви чуєте?

— Добрих людей чую, а лихих — ні...

— А як ви знаєте, хто добрий, а хто лихий?

— Поживеш і ти визнаєш...

Пріська, очевидно, була незадоволена такою розмовою, я зрозумів це з виразу її обличчя.

— Ну, то я піду...

— Посидь, — утримала мене тітка. — Сюди йде, здається, батюшка. Лізьте на піч. Почуєте, як я з ним говоритиму.

Ми з Оксаною сховалися за комином. Ввійшов батюшка. Перехрестився на порозі і затяг басом:

— Слава Ісусу...

— Воістину слава, — озвалася тітка Пріська.

Батюшка підійшов до лави, сів, розгладив бороду, що облягла його широкі груди. Тітка сіла теж. Мовчанка.

Батюшка кашлянув:

— Хто бога гнівить — великий гріх бере на себе. Пріська байдуже хитнула головою.

— Треба прощати людям кривди, — знову почав батюшка. — Якщо будеш людям прощати согрішення їхні, простить і нам отець наш небесний. А якщо не прощатимеш людям согрішення, то й отець наш не простить нам согрішень наших...

Тітка Пріська знову на це нічого не відповіла, тільки хитнула головою.

Піп вів своє:

— Всякое дерево, аще не приносить плоду доброго, рубають і кидають в огонь... Це й про тебе, Прісько... Чуєш, в огонь?

Але й це не допомогло: Пріська мовчала, як риба.

Піп уже сердито закричав:

— Безбожниця! Подумай про свої гріхи. Попадеш у геєну огненну. Там буде плач і скрежет зубовний! Пріська навіть усміхнулася.

Батюшка нервово засовався на лаві, ніби сів на цвях. Хотів, мабуть, ще щось сказати, але тільки сплюнув. Встав і з порога посварився пальцем:

— Окаянна! Ти все чуєш! Чуєш, але не хочеш говорити! — він люто грюкнув дверима й вискочив з хати. Ми з Оксаною зішли з печі.

— За що ти він прокляття шле? — спитала Оксана.

— Від комуни відговорює.

— Значить, ви чуєте, тітко? — спитав я.

— Чую. Чую добрих людей, а лихих — ні, — знову повторила те саме Пріська.

Я заспокоївся, але в серце закрався якийсь щем за цю просту жінку, обкрадену долею. Чому вона одинока? Що трапилося? Чому стала такою нелюдиною? Про який гріх натякав батюшка? Може, тітка справді грішна і піп хоче їй допомогти?

— Авам, тітко Прісько, не страшно? — спитав я.

— Ні. Я вже нічого не боюся. Перебоялася.

Я розпрошався, сказав, що час додому.

Оксана провела мене до Попівської гори, востаннє погладила по голові й сказала:

— Приходь у гості...

— А тітка Пріська буде в комуні?

— Буде...

— Я прийду в гості...

Так розійшлися наші дороги. Назавжди запам'ятається мені образ сумної, хупавої дівчинки з косою...

...Розпрошавшись з Оксаною, я перейшов Попівську гору і звернув у ліс. Ішов знайомою стежкою, яка знову мене привела до того місця, де ми з Оксаною сиділи. Ось і пеньок. Я ліг у траву і глянув у небо. Воно бездонне і сине-синє, лише де-не-де пливе хмаринка. Ось одна появилася на горизонті, за нею — друга, третя. А потім зійшлися, змішалися...

Перед моїми очима раптом виріс палац з гострими шпильми. Шпилі позолочені, високі, але дивно: в тому палаці немає ні вікон, ні дверей. Людей теж немає. Та ось раптом неподалік з'явилася якась потвора — горба-

та, страшна, підповзла до палацу й затулила його собою. Що ж це таке? Потвора схожа на рудого Сулима. Тільки чого ж у нього сива борода? Може, це батюшка дав йому свою бороду, щоб ніхто не пізнав?

Я бачу, як з палацу раптом вирвався вершник і кудись помчав. Може, це я мчу на коні? Може, то на мене занесла руку потвора? Я мчу. Бородань ніяк не може наздогнати мене: у нього-метляє борода по вітру, а сорочка нап'ялася, ніби парус. Потвора поступово тане в димці, тане, а потім і зовсім щезає. Зникає і вершник за білими кучерявими горами...

Знову синіє небо. Лише на сході простяглася червона доріжка. Слід кривавої січі...

Що це — казка, сон?..

Хіба я міг знати, що на той час у країні точилася велика битва за моє життя, за життя Пріськи, Оксани. І за це життя нерідко платили кров'ю...

...Я повернувся додому надвечір. Але дивно: мати нічого не сказала, а батька, на щастя, дома не було.

— Істимеш? — спитала згодом мати.

— Не хочеться...

— Тоді піди нарви поросяті зілля...

10

Була клечальна неділя року тисяча дев'ясот двадцять шостого — свято весни. Люди вистеляють долівки в хатах лепехою, яка різким запахом аж дух забиває. За образами, на причітках, навіть на воротах — всюди листя, зелень.

Батько пішов у Саї дізнатися, чи можна змолоти в сулимівському млині. А мати, якщо батько кудись ішов з дому, боялася навіть до церкви сама піти. Про нас вона забула зовсім — ми були невмиті на свято, в буденному, а не в святковому одязі.

Я взяв за руки Маньку, Горпину і повів до ставка. З високої кручі видно, як люди йдуть до церкви Попівською горою, чути жалібне квиління старців:

— Подайте, Христа ради, пода-а-айте!

Тепло, сонячно. Вітрець ані шелесне — хоч мак сій. Ішли люди — здалека, зблизька, знайомі, незнайомі, молоді, літні, босі, взуті, з вузликами і без них.

Я згадав батюшку, якого недавно бачив у Пріськи. Чи той батюшка сьогодні править службу? Мати вранці казала, що якийсь піп приїхав з Полтави і буде в березі святити криницю. До тієї криниці звідси, від кручі, рукою подати.

Через якийсь час із церкви сипнули люди. Попереду йшов піп з хрестом, але не наш, а полтавський. За ним — наш, батюшка Олександр. Два хлопчики, одягнені в довгі білі сорочки, несли ззаду попівську рясю. За ними тісним гуртом брели миряни з корогами, іконами.

— І я туди хочу, — запхінькала Горпина.

— Батько лаятиме, — сказав я.

— Не лаятиме. Батька дома немає...

Я не наважувався. Але Горпина заявила:

— А я піду. І Маньку візьму. Боягуз...

— Я — боягуз?

— А хто ж?

— Гаразд. Тобі теж перепаде на горіхи.

Я поплівся за дівчатами.

Дійшовши до греблі, ми сіли в тіні верби. Коли процесія наблизилася до нас, я зняв кашкета й поклав біля ніг. І тут стало неждане: підійшла якась старенька бабуса й прошамкала крізь сльози:

— Сердешні...

Вона кинула в кашкет цілого п'ятака.

Я не знав, що сказати бабі, та коли б і захотів то-

го п'ятака повернути, не зміг би. Горпина схопила його в свої руки й заявила:

— Не віддам! Це мій!

— А от і ні, баба кинула в мій кашкет! — заперечив я.

— Не віддам! Це нам з Манькою дали!

— Віддай!

Чим би скінчилася сварка — не знаю. Ніби з-під землі раптом виріс батько.

— Марш додому! — сердито просичав він.

Я скочив на ноги, ніби обпечений, і кинувся навітікача. Дівчата за мною. Батько йшов за нами — поважно, спокійно, знаючи, що ніхто з нас далеко не втече.

Вбігши в хату, я одразу ж кинувся на піч. Дівчата сіли на лаву, принішкли, ждали батька. Матері в хаті не було.

Скрипнули двері. Ввійшов батько.

— Де? — спитав він. Це означало, де я.

— На печі! — одразу ж випалила Горпина.

— Хто повів до криниці?

— Він, — збрехала Горпина.

— Злазь! — грізно сказав батько.

Я покійно зліз.

— Соромити мене перед людьми, щеня! — процідив він.

— Люди думали, що ми — старці, гроші кидали, — піддала жару Горпина.

— Я покажу старців! — лютував батько. Він схопив мене за шиворот, підняв, очевидно, хотів з усієї сили вдарити об долівку. Але, на щастя, відчинилися двері і мати, ніби кішка, вчепилася в батькову руку:

— Василю, вб'єш! Гріх на душу візьмеш!

Користуючись замішанням батька, я вислизнув з його міцних рук. Але не встиг добігти до дверей. Відчув на спині страшенний біль і впав, ніби підкошений.

— Що ти робиш, навіжений! — закричала мати, ухопившись за качалку.

Батько розмахнувся і качалкою вдарив матір по голові. З її скроні бризнула кров...

Дівчата, бачачи, що мати заюшилася кров'ю, одразу ж кинулись до батька і несамовито заверещали. Я чув той крик, але підвестися не міг. Треба було зробити лише один крок і я — за порогом. А там — свобода. Тільки не можу поворухнути ногами: пече спина.

Шарварок тривав далі. До хати вбіг сусіда і, наважившись усім тілом на батька, втихомирював його:

— Бога побійся, Василю! В таке свято!..

Батько, ніби п'яний, впав і важко застогнав.

Мати схопила дівчат на руки, вибігла за поріг і закричала:

— Рятуйте! Вбивають!

У двір одразу ж набігли люди. Мене винесла з хати тітка Мотря, Андрійкова мати, і забрала до себе додому.

Я лежав на полу в Андрійковій хаті і ще довго чув, як у нашому дворі гомоніли люди і лютував батько:

— Повбиваю! Усіх повбиваю!

Так назавжди запам'яталася мені клечальна неділя. Відтоді я зненавидів Горпину, батька, хоч потім, пізніше, мені стала зрозуміла його лютість. Він дедалі глибше поринав у болото, яке приготував для нього Сулим. Що сталося в той день у сулімівському млині і чому батько прийшов додому лихий — невідомо. Але все так несподівано окошилось на мені...

Я прохворів з тиждень. Товариш мій, Андрійко, майже не відходив від мене, втішав: то казку розкаже, то змайструє пищик з верби, то кораблик з газети зробить. Я заздрив Андрійкові, що в нього така добра мати і що його ніколи ніхто не б'є.

— Андрійку! — сказав я якось йому. У хаті на той час нікого не було.

— Що?

— А ти не будеш дражнитися?

— Ні.

— У мене немає матері, батька.

— Я це знаю, — відповів спокійно Андрій. — Тільки мати не веліла говорити тобі.

— А це погано без матері?

— Погано. Мати борщ варить, сорочку пере, часом пожаліє. А якщо й б'є, то не боляче.

— А тебе жаліє?

— Жаліє...

Ввійшла Горпина. Вона постояла біля порога, прислухалась, а потім підійшла до Андрія й сказала:

— Візьми п'ятак. Миколі цукерки купи...

— Не бери, Андрію, того п'ятака, — сказав я.

— У нас свої п'ятаки є! — гордо відказав Андрійко, хоч зроду ще не тримав у руках таких грошей.

Горпина постояла трохи і взялась за клямку:

— Мати казала, що сьогодні тебе додому заберуть.

— Дурний ти! — одразу сказав Андрійко, коли Горпина вийшла. — Треба було взяти п'ятака. Купили б гостинців.

— То п'ятак не мій.

— А де ж вона його доп'яла?

— Нам бабуся кинула біля криниці, думала, що ми старці...

— Тоді так, — погодився Андрійко. — Але ми покуштуємо гостинця...

Увечері ми справді їли леденці. Нам їх купила Андрійкова мати. Вона дивилась, з якою пожадливістю я ковтав гостинці, жорно хитала головою і говорила:

— Що то значить — сирота...

А я лежав, закутавшись у рядно, і думав: який же я сирота? Лежу і їм гостинці!

...Як тільки я видужав, одразу ж погнав жеребця на пасовисько. Тепер житиму в степу, додому повертатимусь пізно, рано вставатиму. На пасовиську свобода, друзі.

Там — вітри. А я люблю, коли вони гудуть. Це у них є така, мабуть, пісня, довга, безкінечна, яку ніхто не розуміє.

Туди, в поле, де вітри, де пісня!

11

До нас тепер майже щодня приходив Сулим. Він був постійно чимсь незадоволений, сердитий, говорив з батьком пошепки, довго. Батько завжди мовчав, лише іноді вкидав слово:

— Вам то що, ви хазяїн на все село. А от мені й землю дали, а й досі в люди не вибився: народився харпаком і помру ним. Он з боргу ніяк не вилізу...

Батько натякав на свій давній борг Сулимові.

— А я можу боргу й не брати, — загадково сказав Сулим.

— Як це? — здивувався батько.

— Ходімо, поговоримо. Давно ти в мене не гостював.

Батько надів потемнілого старенького бриля, підперезався червоним поясом з китицями і покірно пішов за Сулимом.

Мати уже на порозі пошепки умовляла батька:

— Може, змилостивиться, не супереч...

Коли зайшли в Сулимов двір, батько побачив нову добротну будівлю і від подиву зупинився, роззявивши рота.

— Конюшню збудував, — не без гордоців мовив

Сулим, котрий полюбляв вихвалитися своїм багатством, нажитим, як він казав, власним горбом.

— Справжнісінький палац! Коли ж це ви встигли поставити? — не переставав дивуватися батько.

— Обміняв земельку. Кращу продав, гіршу взяв... От і стягнувся на конюшню. Ех, Василю, не дає совіцька власть розправити крила хазяйновитим дядькам. На харпаків, ледащог молитися. А хіба вони годуватимуть її хлібом? Аякже, з'їсть чорта пухлого.

Батько згадав, як він колись у Сулима батракував, жив на конюшні, тут спав, їв і світ бачив лише з маленького віконця. Згадав, як Сулим три роки судився з братом Данилом за землю, доки в того не згоріла хата й конюшня з двома жеребцями. Хто підпалив оселю, і досі невідомо. Майже рік тяглося слідство, та так і закінчилось нічим. Сулим дав погорільцеві притулок. Прибрав братове хазяйство до рук. Зараз Данило працює в нього конюхом.

— А брат не думає відділитися? — спитав батько.

— Куди йому, бідоласі, запив... Дай нову оселю — одразу спалить.

— Невже він сам себе спалив?

— Паліїв же не знайшли. Виходить, сам! Так люди плешуть, — додав Сулим, поморщившись, — а мені жалко, адже брат, своя кров, от і дав притулок... Хай знає мою добрість...

Після оглядин корівника і свинарника Сулим повів батька до хати.

— Здрастуйте, Серафимо Степанівно! — ще з порога привітався батько і низько вклонився хазяйці.

— Здрастуй, хазяїне, — відповіла та і зібрала в обличчя губи. — Милості просимо до господи...

Сулим на ходу моргнув жінці. За мить на столі появилася миска капусти, шмат сала, пляшка самогонки.

— Просю до столу! — сказала господиня, а сама сіла біля печі і мовчки спостерігала за гостем.

Сулим наповнив склянку самогоном, подав гостеві, налив собі і сказав:

— Вип'ємо, Василю, поки самі хазяйнуємо, бо як заженуть у комуну, то чорта лисого вип'єш!

Батько промовчав.

— То як же хазяйнуємо? — спитала Серафима.

— Ет, переливаємо з пустого в порожнє, — невесело відповів батько. — Хіба з нашими злиднями в люди виб'єшся?

У відповідь господиня лише зітхнула:

— У кожного своє горе...

— А яке ж у вас горе? — здивувався гість.

— Яке? — встряв у розмову Сулим. — Товчуся від зорі до зорі, усе своїм мозолем і горбом нажив, а доведеться, мабуть, ще й розплачуватися за свою кривавицю.

— Як це?

— Ходять чутки, що землю відбиратимуть. У сози людей позаганяють...

— Хто ж це відбиратиме?

— А ті, від кого тільки землі важко. Комзлидні...

— У мене не відберуть, — невпевнено сказав гість.

— Ще й як відберуть. І землю, і хазяйство, і жінку й дітей — усе в комуну заберуть. Верпека і Максим Любар думають світ перевернути!

— Мене не перевернуть, — вів своє батько.

— А глуху Пріську, бач, як хитро обдурили. І до тебе черга дійде.

— А що ж треба робити? — розвів руками батько.

— Налякати...

Сулим знову поналивав склянки. Випили. Батько був уже напідпитку. Його обличчя спохмурніло, очі налилися холодним скляним блиском, стали колючими.

— А й справді не завадило б декого налякати, — по-

чав він нерішуче.— От хоч би й Пріську. Один раз граф налякав — оглухла... Тетерею стала.

— А тепер треба, щоб і оніміла... В старці пустити...— аж з місця підвівся Сулим.

— Тільки як це зробити?— поцікавився батько.

— Мого ж брата хтось пустив... Півня їй, півня підкинути. А старець потім сам у двір прийде.

— Що ти верзеш!— перелякано обізвалася Серафима і замахала руками на чоловіка.— Наче не сповна розуму...

Сулим не звернув уваги на слова жінки. В цей час до хати зайшов заспаний Сулимів брат Данило у довгій латаній-перелатаній чумарці і поруділих чоботях. Сам худий, очі світяться хворобливим блиском, чорні вузлуваті руки тремтять.

— Істи хочу,— протяг він жалібно.— У животі коти дряпають кігтями, коли не поїм.

— Ще люди подумают, що я тебе голодом мордую,— насмішкувато сказав Сулим, мельки глянувши на гостя.— За сном чоловікові ніколи поїсти. Йди до столу!

Данило покійно підійшов до столу. Сулим налив йому чарку горілки. Той випив. Узав шматок хліба, але до сала не доторкнувся. Попоївши трохи хліба з капустою, він з доброго дива почав реготати.

Серафима встала, взяла Данила за рукав чумарки, потягла з хати. За дверима ще довго чути було моторошний регіт Данила і сердите бурчання Серафими.

— Ти не звертай на нього уваги,— зціпивши зуби, промовив Сулим.— Після пожежі розуму відбіг. Пришелепуватим став.

Серафима знову примостилася біля печі. Сулим, помовчавши, вів далі:

— Так про що ж ми говорили? Жінко, внеси ще горілки...

Серафима не забарилася з горілкою. Сулим, наповнюючи склянки, зашаткував скоромовкою:

— Ага! Говорили про Пріську. Налякати треба! Та так налякати, щоб усю комзlidню залихоманило.

— А хто ж її налякає?— перепитав батько, простягаючи руку до чарки.

— У кого борги,— ехидно промовив Сулим і вищирився.

— Це ж великий гріх на душу треба взяти!— батько поставив чарку і тупо подивився на Сулима.

— Бог простить. А батюшка інших налякає...

— Виходить, і батюшка заодно?

Батько рвучко встав з-за столу.

— Значить, Пріську спалити, а самому на каторгу?! Он ти який благодійник.

Він підійшов впритул до Сулима, однією рукою схопив його за петельки, розмахнувся кулаком і вдарив по столу, аж склянки попідскакували.

— Биться?— просичав Сулим. Його обличчя враз налилося кров'ю, на носі повипиналися сині прожилки.— Он ти як, голодранцю, платиш за мою доброту? Геть з хати!

Він схопив батька за плечі і так його турнув до дверей, що той полетів сторч головою.

Серафима одразу ж заголосила, забігала по хаті.

— Сулиме, перестань!

Але Сулим не чув, що кричала жінка. Він підбіг до батька, двічі з усієї сили копнув його ногою, потім схопив за шиворот, витяг у сіни.

— Геть, геть з мого двору, щоб і духу твого не було!— кричав він, запінившись.— Ти в мене ще потанцюєш...

Повернувшись у хату, Сулим підбіг до столу, схопив склянку самогону, випив і люто заходив по хаті. Серафима сиділа біля печі ні жива ні мертва.

Крізь прочинені двері просунулося заволохачене обличчя Данила. Злякано поглянувши на брата, він переступив поріг. Данило був уже без чумарки. Сорочка, що висмикнулася із штанів, звисала аж до колін і прикривала латки на штаних. Він пом'явся біля порога і проговорив:

— Їсти хочу...

— Серафимо!— аж закрутився Сулим.— Нагодуй цього ненажеру! Заткни йому пельку!

— А ти ловко його, Сулиме,— обізвався, усміхаючись, Данило,— з хати випроводив... Га?

— Що ти верзеш, дурню?— перебив його Сулим.— Іди на конюшню!

Данило висякався, витер рукавом носа, взяв під паху великий окраєць хліба і мовчки вийшов з хати.

...Батько, наляканий і пригнічений, повертався додому уже надвечір. Хміль пройшов, і аж тепер він з жахом подумав про те, що сталося. «Підняти руку на самого Сулима! Ні, це якесь сатанинське наважденіє. Що ж тепер буде? Піти в ноги впасти! Але ж і він хороший: підбиває на таке... А може, все це мені приверзлося? Може, нічого цього не було?» — розмірковував батько, ідучи берегом ставка додому. Дійшовши до Сусликового двору, який приліпився біля самого берега, батько в подиві зупинився: назустріч йому йшли Пріська й Верпека! Ось тобі й маєш: про вовка помовка! І аж тепер батько ясно усвідомив: вони справді вели з Сулимом розмову про цю саму Пріську і Верпеку. Батько не на жарт злякався, тіло пройняла дрож. Не роздумуючи, він звернув у Сусликів двір і городами подався навпростець до вигону. Та де не взявся клятий пес Рябко, чи не найзліший у всьому селі. Він кинувся за батьком. Що було потім — невідомо. Батько два дні не виходив з двору: присипав рану на нозі цвілью й пилюкою з сволока.

Пріська і Верпека все те бачили.

— Ото щоб знав, як по чужих дворах тинятися!— говорив, сміючись, Верпека Пріській.

...Мені доводилося не тільки пасти жеребця, але й допомагати матері по господарству. Вранці вигнати корову на вигін, кнурові зілля наrvatь, курей нагодувати. І лише після цього я вів жеребця на пасовисько.

Відтоді, як випровадили Оксану з дому і батько віддав громаді Сулимову землю, у домі пішло все шкереберть. Мати з батьком дедалі частіше лаялись. Він приходив додому завжди напідпитку, а то й зовсім п'яний. Ця п'янка найбільше злила матір.

— Дудли, дудли,— допікала вона батька,— а хліба в старця позишиш. Сулим не дасть, понюхав твого кулака...

— В старця, кажеш?— перепитував батько.— Нічого ти не розумієш, дурепо. Все буде гаразд!

— Гаразд... А в боргах он, як у шовку...

— Байдуже, розплатимось,— не падав духом батько. Він циткав на матір і на цьому розмова припинялася.

Якось уночі я проснувся і на превелике здивування почув, як батько плаче. Мати його роздягала, доколяючи:

— Ти на старості літ дуріти починаєш!

— Усіх погублю! Душу свою продам!

— Кому твоя п'яна душа потрібна?

— Потрібна, Санько...

— Лягай, спи...

Батько впав на подушку і одразу ж заснув.

Хоч я й ненавидів батька за бійку, але мені його стало чомусь жаль. Щось у домі скоїлось. Але хіба мені про те знати?

Сонце пекло немилосердно. Земля тріскалася і морщилась, як на старій вербі кора. Я повертався з пасовиська додому. Хлопці давно вже погнали своїх коней до ставка, а я ніяк не можу сісти на жеребця. Просити ж когось, щоб підсадив, гордість не дозволяла. Та ось, нарешті, жеребець заспокоївся, я ухопився за гриву і одразу ж опинився на його спині. Гнідий кинувся в алюр, заїржав. Мені з трудом вдалося його притримати. Жеребець пішов рівно, спокійно. Але перед самим яром сталося несподіване. Я хотів перескочити яр, вдарив жеребця в боки, той розігнався і, раптом схарапудившись, кинувся в бік. Я не втримався і впав. Винна була в усьому курка, яка кублилася в попелі. Це вона від ляку закричала, вдарила крильми і зняла куряву... Падаючи, я, мов крізь туман, бачив жовте сонце... В ліву руку ніби хтось увігнав цвяха. Від нестерпного болю я знепритомнів.

Чи довго лежав — не знаю. Мені вже потім розповідали, що кінь прийшов додому сам. Батько, почекавши мене з годину, захвилювався: «Де б це міг подітися Микола? Адже такого ще не було, щоб жеребець сам приходив додому...»

Уся сім'я пішла на розшуки. І ось тут, в яру, у попелі мене й знайшли непритомного.

Я переломив руку. Батько вирішив негайно ж повезти мене до знахаря.

Довгалівка від Стефанівщини недалеко, за горою, але мені здалося, що ми їхали цілу вічність. Я лежав, боявся навіть поворухнутись. Ніло все тіло.

Я, як зараз, пригадую: знахар, низенький дідок, саме їв кавуна. Побачивши нас, він поклав на стіл скибку і спитав:

— Пошептать?

— Руку переломив, — пояснив батько.

— Заждіть...

Неквапливо підвівшись, знахар підійшов до дідуса, який теж, мабуть, чекав на лікування, щось сказав, і незабаром дівчина принесла цуценя і трохи сметани в мисці. Тією сметаною вона помазала на дідовій нозі рану і підвела цуценя, щоб полизало... Дід скривився, але знахар наказав:

— Терпи... Болячку пес залиже...

Потім він підійшов до мене, взяв ніж, витер його заляженим рукавом сорочки, глянув на образ, що висів на покуті, і сказав:

— Ізиди, нечиста сило, ізиди... Дай здоров'я рабу твоєму, наш госпode милосердний, і тебе молю, Давиде, і тебе, Моїсею, і тебе, святий Юрію... А який празник скоро? — раптом звернувся він до батька.

— Літній Миколай...

— І тебе, святий Миколаю...

Він шептав молитву, тримаючи на дощечці мою руку, хрестив її великим ножem.

Коли скінчилося замовляння, обмотав руку сірим товстим папером; в який загортали оселедці, перев'язав її шпагатом і сказав:

— На тому тижні навідайтесь...

Батько ткнув у руку знахаря гроші і розпрощався.

Іхали ми додому знову неймовірно довго. Я не знав куди покласти руку, щоб хоч трохи стихився біль. А віз трясло, як навмисне. Батько гнав жеребця, сердито смирив за віжки. Хоч би тихіше їхав... Але я мовчав, терпів, боявся озватися, щоб не розгнівати батька.

Спав я дома під полом, на пшениці. Там можна було руку покласти так, як захочеться: чи вирити ямку, чи горбик зробити. Але й це не допомагало. Тупий, ниючий біль не давав спокою ні вдень, ні вночі. Я перестав навіть їсти, по ночах плакав.

Тоді зжалілася мати:

— Хлопця треба в лікарню...

Батько ще днів зо два почекав, а потім сказав:

— Ворожбит не допоміг. Поїдемо в Білоцерківку.

І ось мене везуть у лікарню. Дорога тяглася поміж червоних оголених пагорбів. Ось показався довгий-предовгий дерев'яний міст через Псьол. Я вперше побачив справжню річку. Вона здалася мені дуже широкою, а вода чистою-чистою, ніби з джерела. Я попросив батька їхати повільніше, щоб роздивитися дно річки. Побачивши багато маленьких прудких рибок, я закричав:

— Гляньте, тату!

Але батько на мій крик не звернув уваги, ніби все це для нього було давним-давно звичне. Він ударив жеребця батоном і той знову прнісся ррссю.

«Як же тут гарно!— подумав я.— Гора, над берегом верби, осокори, на горі— село... А далі— безмежні луки...»

— Тату, а що то за село на горі?

— Красногорівка.

— А до Білоцерківки ще далеко?— знову спитав я.

— За мостом...

— А мені в лікарні не відріжуть руку?

— Ні. Правити будуть...

— А що це значить— правити?

— Не знаю,— озвався батько.

Заїхавши в двір лікарні, батько прив'язав жеребця до дерева, а сам кудись пішов. Не було його дуже довго. А потім повернувся і буркнув:

— Ходім!

Він провів мене довгим коридором і постукав у кімнату з білими, наче сніг, дверима. Хтось крикнув: «Заходьте!» Ми увійшли. Сивенький лікар посадив мене на табуретку. Обмацав руку, притулив якусь трубку до грудей і довго слухав, а потім щось незрозуміле сказав мо-

лоденькій дівчині, яка стояла оддалік. Вона вийшла. Незабаром знову повернулася і привела ще двох лікарів. Кожен з них по черзі обмацував мою руку. А потім усі троє засперечалися. Сивовусий лікар сказав:

— А я проти того, щоб руку ампутувати! Ще не пізно...

— Дядечку,— сказав я,— ви будете різати руку? Мені ніяк без руки не можна...

Батько подивився на мене суворо і я одразу замовк. А лікарі, ніби нічого й не чули, продовжували говорити своє. Нарешті сивовусий похитав головою і усміхнувся:

— Все буде гаразд, хлопче!

Що було потім— не пригадую. Батько говорив, що я страшенно кричав. Я й сам дивувався: як це можна кричати й нічого ніяк не пам'ятати. Коли я опритомнів, побачив дівчину, що приводила лікарів.

— От і все. Будеш з рукою,— сказала вона.

Аж тепер я глянув на забинтовану руку. Від неї пахло неприємними ліками.

— А де ж рука?— спитав я злякано.

— Руку загіпсували. Трохи поносиш так і все буде гаразд,— сказав привітно сивовусий лікар, що стояв біля вікна.

— А мені її колись покажуть?— спитав я.

— Колись покажуть... Але бережися. Ще раз переломиш— погано буде...

— Не переломлю! Батько битимуть.

Дівчина повела знайомим коридором. Біля ганку стояв батько. Побачивши мене, сказав:

— Живий... А кричав, як недорізане поросся...

— Невже кричав?— здивувався я.

— Авжеж кричав. Ну, гаразд, час уже додому їхати. Давай вище підв'яжу руку.

Ми їдемо додому! Бруківка, верби, міст... Я попросив батька зупинити жеребця, щоб подивитися на дно Псла.

— На мосту стояти не можна. Міст переїдемо, скупамось. Отоді й дивися, скільки душі завгодно!

Батько не обманув. Доїхавши до гори, він звернув ліворуч на моріжок, зупинився біля високого крислатого осокара, розпріг жеребця.

— І ти похлюпайся у воді. Тільки гляди ж руки не замочи...

Батько, роздягнувшись догола, скочив на жеребця і через мить уже плив річкою на протилежний берег.

Доки батько купався і купав жеребця, я обійшов берег аж до мосту. Знайшов був черепашку — невелику, сплюснуту, але в середині порожню. Заховав у кишеню: «Покажу хлопцям». Знайшов з десяток різноколірних камінців, обточених так гладенько, ніби це хтось зробив навмисне. «Будемо в крем'яхи грати!» — подумав я.

Дивний навколо світ! Куди не кинь — усе нове, усе незнайоме й прекрасне. Ось пливе в темнуватій воді якась довга стрільчата рибина. Коли повернеться боком — блискає лускою, ніби сонячним зайчиком. А що за рибина? Спіймати б її, роздивитися. Та де там! Вдарив хвостом і прудко зникла...

Я заходжу по коліна в воду. Вона м'яко хлюпоче біля моїх ніг, бадьорить, і я майже забуваю про тупий біль у руці. Дно річки піщане, полого. У воді шастають малесенькі рибинки. Спробував піймати хоч одну, та де там. Малі; а спритні. Коли не воруху ногою, підпливають близько-близько. Як тільки поворухнуся — зграя в ту ж мить кидається врозтіч.

На глибу вода чорна. Там живуть, мабуть, якісь страховиська. Боязко...

Мене погукав батько:

— Вилазь, поїдемо!

Жеребець уже був запряжений і стояв, поблискуючи мокрою шкірою на сонці. Справжній красень!

Я вмовився на сіні, і ми рушили. У степ виїхали якось одразу. Я задивився в небо.

— Тату, а чого небо синє? — спитав.

— Бог його знає. Буває чорне, сіре...

— А високо до неба? — не заспокоювався я.

— Високо. Рукою не дістанеш...

— А кінець небу є?

— Мабуть, що є. Кажуть, за Байбаківкою сходиться небо з землею.

— А до Байбаківки далеко?

— Не був, не знаю...

Так я нічого й не добився від батька. А так хотілося знати, чому небо міняє кольори і чого воно сходиться з землею, і чому вдень не видно зірок, а, кажуть, як залізеши у колодязь — видно... Піду до школи — обов'язково про все розпитаю у вчителя.

Обабіч дороги, в степу, люди косять жито, складають у полукипки. Пахне хлібом. Стало чомусь весело, може, тому, що вперше в житті мене жаліли. А може, тому, що батько не злий.

Приїхали ми додому уже надвечір. Мати дала попоїсти, навіть курятиною пригостила. Наївшись, я одразу ж поліз під піл спати. Проснав ніч і півдня. Я не знав, що так можна стомитися від болю в руці, від довгої дороги, від усього баченого, чутого...

Збігло літо. Мені не давали важкої роботи, однак стерегти подвір'я теж не дуже легко. Треба доглянути за клятими всюдисущими курми, за кабаном, який весь день норовить, як би зірватися з кілка. А зірветься — обов'язково біжить у чужий город. А хіба не набридне ганяти горобців, щоб не клювали зерно, яке сушиться на рядах?

Словом, не хлоп'яча це робота. Та що поробиш. Рука потроху гоїться, треба берегтися.

Минали дні, минали тижні. Настала осінь. Прийшла

вона якось непомітно. Одного ранку небо заволокли хмари і посипався дрібний-дрібний, ніби мжичка, дощик. Та так і не переставав на другий, третій день. І потяглися тижні — сірі, нудні. Значить, осінь...

13

Зима випала рання. Щойно облетіло листя з дерев, скінчилися дощі, як посипався густий лапатий сніг.

Ми з Андрійком зробили величезну снігову бабу. В руки їй встромили віник, на голову наділи цеберку без дна, — якщо здалека подивитися — жива та й годі! Хай лякає по ночах перехожих!

Звечора вдарив морозець. Ми поробили грімаки і тільки-но вранці продерли очі — гайнули на Попівську гору спускатися. Хто спускався на грімаку, той знає, яка це радість: мчиш із гори, аж у вухах свистить, тільки встигай правити, щоб не звалитися в кучугуру.

За ніч, на щастя, хтось уже встиг прокласти дорогу, і це полегшувало спуск. Правда, внизу, під горою, де на весні святили нову криницю, спускатися небезпечно: там утворився суцільний лід, правити грімаками майже неможливо. Ми старалися до криниці не доїжджати, звертали різко праворуч і падали сторч головою в сніг. Але це краще, ніж летіти прямо на зруб криниці.

Після двох-трьох спусків крижане дно грімака робиться гладким, рівним, хоч пером пиши.

Накатавшись досхочу, я вирішив побігти до тітки Пріськи, напиться води. А заодно кортіло почути щось про Оксану.

Сказав Андрійкові, щоб той мене трохи почекав і, залишивши йому свого грімака, подався стежкою до Прісьчиної хати.

Тітку Пріську я застав дома, але не саму. В неї були гості: дядько Дем'ян, дядько Семен, дядина Марія, троє

парубків з Низу, яких я кілька разів бачив на вулиці, і двоє невідомих мені. Мабуть, не з нашого села.

Коли я переступив поріг, погляди Прісьчиних гостей схрестилися на мені.

— Здрастуй! — хтось обізвався з кутка.

Я від несподіванки не знав, що відповісти.

— Може, ти нас розсудиш? — озвався той самий голос.

Хтось добродушно усміхнувся.

Я хотів, було, шмигнути на вулицю, але мене притримала за рукав тітка Пріська.

— Оце так: прийшов у гості — й одразу тікаєш! — хитаючи головою сказала Пріська. Вона повела мене до полу, роздягла і посадила на лаву.

— Погрітися зайшов?

— Ні, пити...

— І пити дам, і їсти... Ти, мабуть, голодний?

Гості одразу забули про мене, і той, що подавав голос з кутка, сказав:

— Пріська вірно каже: всім нам у соз дорога. А поодиначі нас перескубуть баглії та сулими.

Тепер я взнав того, хто говорить — Максим Любар. Його слова були, очевидно, продовженням розмови, яка точилася до мого приходу.

— Але ж, кажуть, що в комуні краще, — заперечив хтось несміливо.

— Все хазяйство одразу лясне!

— А про мене, біс із ним, із тим хазяйством, — озвався дядько Дем'ян. — Живу все життя так: хочу льолу куплю, хочу — голий ходжу...

— Ні, — відказав Максим Любар. — Про комуну нам рано думати. Комуна, яка є в нашому селі, незабаром зникне. Вона появиться в майбутньому знову, але на базі розвиненої техніки, на базі достатку продуктів...

А яка у нас техніка? Плуг, борона, рало і шкапина... На цій техніці не розженешся...

— У комуні бога не визнають,— обізвалась дядина Марія.

— Дурень молиться, а піп живиться,— махнув рукою дідусь із кутка.

Я роздивився й на нього: борідка цапина, ніс м'ясистий, червоний, ніби з морозу.

— А скажи, Максиме,— трохи подумавши, вів далі дідусь.— Як воно буде в гурті? Моє буде?

— Ваше все буде, тільки земля спільна.

— А в комуні?

— У комуні все спільне.

Дідусь почухав потилицю, підморгнув:

— Рано в комуну... Хай трохи ще постаріє баба... Давай соз!

Хтось чмихнув:

— У комуну беззубих не беруть!

Піднявся регіт.

Я подумав, що невчасно зайшов до тітки Пріськи.

— Тітко,— сказав я тихо,— мене на вулиці Андрій чекає.

— Погрівся?— спитала тітка Пріська.

— Угу...

— Візьми на дорогу тепленький пиріжок із сиром.

Вона відсунула заслінку печі і дістала з черені чималого пиріжка. Потім підійшла до дерев'яного відра, зачерпнула в кухоль води і подала мені:

— Пий і їж...

— Нап'юся, а пиріжок з'їм на вулиці...

— Як хочеш...

Тітка провела мене до дверей.

— Миколко!— раптом почувся голос дядька Дем'яна.— Ти почекай.

Він встав із-за столу, підійшов до мене і тихо сказав:

— Про те, що тут чув, батькові не кажи. Зрозумів?

— Зрозумів, дядьку...

— То й іди здоров.

Коли ми вийшли в сніи, я осмілів:

— Тітко, а ви не знаєте, де Оксана?

— О!— вигукнула загадково тітка Пріська.— Вона тепер далеко... Послали вчитися. А вивчиться — лікарем буде.

— І людей лікуватиме?

— Лікуватиме.

Ця новина так приголомшила мене, що я забув навіть попрощатися з тіткою Пріською, вискочив з двору і подався до Андрійка поділитися з ним великою радістю.

— Хочеш пиріжка з сиром? — крикнув я, підбігаючи до Андрійка.

— Хочу.

— Візьми, ще гарячий. Тітка Пріська дала.

— Прісьчиного пирога я їсти не буду...

— Чого? — здивувався я.

— Вона хоче стати комунаркою!

— А тобі що до того?

— Мати казали, що комунари в бога не вірять.

— Пхе! Не вірять у бога, а пиріжки їдять білі та ще й з сиром! Бери, куштуй!

Андрійко шморгнув носом, скося подивився на пиріжок і змовницьки сказав:

— Тільки матері не кажи...

Я розламав навпіл пиріжок. Андрійко вкусив, зажмурився, а потім швидко запрацював щелепами.

— У нас тільки на різдво такі...

— А мені ніколи з сиром не дають,— обізвася я.— Манька й Горпина їдять.

— А ти б украв,— порадив Андрійко.

— Раз був украв, але попався з бузиною. Пиріжки з сиром мати ховає в скриню.

— А ти ходи колядувати, — вів далі Андрійко. — Колядникам дають пиріжки, гроші.

— Гроші відбирають старші. А нас, малих, заставляють носити мішки з хлібом.

Доївши пиріжок, ми посідали в грімаки і вихором помчали вниз. Андрійко біля повороту одразу ж полетів у кучугуру сторч головою. Мене понесло до криниці. Цього я страшенно боявся. З'їхавши на нерівний, пошерхлий лід, я відчув, як мій грімак враз закрутився на місці, а потім ковзнув униз і помчав стрілою до зрубу. Я закричав від страху, притис до грудей хвору руку... З розгону вдарився об зруб криниці і полетів на лід. Спершу, коли я отямився від удару, навіть зрадів: нічого не сталося, рука не болить! Але це був самообман. Рука раптом заніла, тупий, нестерпний біль пронизав плече, і я не міг навіть звестися на ноги.

Підбіг Андрійко.

— Ти живий? — спитав мене.

— Живий... Рука...

Я показав Андрійкові на руку, якою тепер уже не міг поворухнути.

Андрійко допоміг мені встати. Коли я трохи заспокоївся, він сказав:

— Ходімо швидше додому...

— Ні, — заперечив я. — Додому не піду. Батько битиме.

— Що ж нам робити? — безпорадно розвів руками Андрійко.

— Може, до баби Майорки...

Баба Майорка жила неподалік від греблі. Вона була дуже доброю, сердечною жінкою, любила сиріт. Якщо їй розказати, що сталося з рукою і чому мені не можна появлятися додому, вона все зрозуміє і допоможе.

Баба Майорка була дома не сама, а з дочкою Уляною і сином Пилипом. Уляна й Пилип значно старші за мене, цього літа вони ходили навіть на поденщину.

— Що з тобою, дитинко? — ласкаво звернулася до мене баба.

— Рука...

— Що рука? Переломив?

— Мабуть...

— Ви йому направте, — встряв у розмову Андрійко. — Микола боїться додому йти, батько битиме...

— Моя дитино, — заохала баба. — Давай обережненько розв'яжемо.

Пилип з Уляною почали розмотувати бинт, який аж почорнів від бруду. Розмотували довго. А коли розмотали, вийняли звідти якісь дощечки, які я сам уперше побачив. Дощечки й бинт акуратно склали на столі. Пилип чомусь поторкав за пальці й спитав:

— Ворушити можеш?

— Можу.

— Тоді направимо. Мамо! — гукнув він до матері. — Ідіть держить його.

Баба Майорка міцно тримала мене за плечі. Пилип з усієї сили смикнув за руку, і я відчув, як щось хруснуло, але де — не розібрав, чи в руці, чи в грудях. У серці шпигонуло, наче голкою.

— Ну, от і все. Був вивих. Але рука зростається трохи криво...

— Тому, що пізно в лікарню відвезли, — вставила Уляна. — Менше б по знахарях водили...

Після того, як Пилип знову забинтував руку, баба Майорка покликала нас з Андрійком до столу й сказала:

— Сідайте! Посьорбаєте борщу.

Мені стало трохи легше: рука перестала боліти. «Ось тут би й жити в цієї доброї, сердечної бабусі. Вона ніколи б не била, годувала б борщем з курятиною, не за»

ставляла б робити важку роботу...» — думав я, доки баба Майорка подавала нам обід.

Коли ми їли, кудись пішов Пилип, зникла Уляна. Бабуся сиділа проти нас на ослоні, скорботно хитала головою і охала.

По обіді я, з доброго дива, бовкнув:

— А скажіть, бабо, чого вас прозивають Майоркою...

Баба глянула на мене здивовано, лагідно посміхнулася і спитала:

— А хто ж тебе, внучку, надоумив таке питати?

— Йй-богу, бабусю, ніхто, я сам...

Андрійко мене аж щипнув за ногу. Мовляв: от дурень! Це бабу дражнять так на селі.

Але баба Майорка, на мое здивування, охоче розповіла, чому її прозивають Майоркою.

— Це було давним-давно. Мій чоловік служив у війську. За те, що завинив по службі, його дуже побив офіцер. З того часу й занедужав сердешний. Став наче не сповна розуму. Часом, бувало, йде по селу, а за ним дівора ватагою — хто грудку кине, хто палицю під ноги підставить, щоб упав. А як упаде — злиться і кричить: «Як ви смієте над майором збиткуватися? Я вас під арешт!» А вони, нерозумні, регочуть. Відтоді й мене прозвали Майоркою.

Вона кінцем хустини витерла сльозу. Мені стало якось незручно. Ні за що, ні про що образив стареньку добру бабусю, яка дочастувала нас смачним борщем. Як це негаразд вийшло!

— Ви, бабусю, простіть, ми не знали, — озвався я, виправдовуючись.

— Дарма, внучки. Я не гніваюсь на вас.

Дивна була ця бабуся. Витерши сльози, вона усміхнулася і старечим деренчливим голосом затягла пісню:

Ой, чук, чукарики,
Кортять бабі сухарики.

— Співайте, хлоп'ята! — сказала вона весело. — Чого горювати?

І ми, щоб догодити бабусі, почали за нею виводити:

Ой, чук, чукарики...

А потім, коли наспівалися, баба замовкла, очевидно, про щось подумала.

— Ох, сирітко, сирітко, — зітхнула вона. І погладила мене старечою рукою по голові.

14

За нашим подвір'ям одразу ж високою кручею обривався зелений берег ставка. До самої кручі підступали городи і садки. Поміж садками проходив півтець. По ньому я щодня ганяв вівці на вигін. Я не знаю, чи є де такий вигін, як у Стефанівщині! Він такий великий, що можна пасти цілі отари овець. Коли піде дощ — спориш робиться зеленим-зеленим, аж качатися хочеться. Посеред вигону — сільська кооперація, трохи оддалік — лавка Баглія, вона невелика, але в ній завжди є оселедці, цукор, гас, сірники, мило, пряники, гостинці... От тільки чомусь люди в ній рідко коли купують, дорого, чи що...

Якось ми ходили за гасом і накрали у Баглія цукру. Один із хлопчаків ножом прорізав у лантусі дірку. Ми по черзі тулилися до того лантуха і непомітно набрали в кишені по дві-три жмені жовтого цукру. Чого у Баглія цукор жовтий, наче підфарбований, ми не знали. Думали, що це сам Баглій робить цукор, але забував його помити.

Із півтеця, що пролягав поміж садками і виходив на

високу кручу ставка, село видно, як на долоні, особливо добре видно хату Пріськи. Вона стоїть у садку на горі, під залізом. Садок не простий, а фруктовий. Це ще граф тут насадив багато груш, яблунь, слив, вишень. А сад обгородив високими тополями. Ці тополі видно за кілька кілометрів. Люди, що їдуть у наше село, побачивши здалека тополі, кажуть:

— Ну, от і Стефанівщина! Тополі видко...

Саме була рання весна. Я гнав з вигону вівці додому. Брів за ними і думав про те, що мені страх як набридло ганятися за вівцями, хотілося знову пересісти на жеребця і гайнути в поле. Але батько про це й слухати не хотів.

Дійшовши до Сусликового садка, я ненароком кинув погляд на високий дах хати тітки Пріськи й від подиву зупинився. З димаря шугонув довгий язик полум'я і впав на дах. «Що буде з хатою? — злякався я. — Адже стіни її обкладені соломою, листям. Листя й солома давним-давно висохли і досить маленької іскорки, щоб хата спалахнула».

Мене пройняв дроз. Чим допомогти тітці Прісьці? Добігти до хати не встигну. Хотів закричати — хто почує? На ставу бовталась у воді Сусликова дівчинка, ще зовсім маленька. Може, вона побіжить додому і скаже про пожежу?

— Олю! — закричав я, — бачиш, у тітки Пріськи хата горить?

— Бачу! — вигукнула дівчинка і прикрила очі рукою.

— Біжи додому, скажи матері...

— Не піду... Я боюся. Мама й сама побачить...

«Вівці дорогу додому знайдуть, — подумав я. — Треба скоріше попередити батька!»

На диво, я дома нікого не застав, хоч батько в цей час приходив обідати. Матері теж не було. І, як на зло, навіть дівчата кудись подівалися. Що ж робити?

Я вискочив за ворота і подався греблею до баби Майорки. Там неодмінно хтось буде. Дійсно, баба Майорка була дома. Але доки я їй розтлумачив у чому справа, з усіх кутків села вже почали збігатися на пожежу люди. З баграми, відрами, ряднами... Я теж схопив відро, у баби Майорки і побіг за людьми. Але до Прісьчиної хати добігти не так просто. Коли б не ця клята Попівська гора! Доки вилізеш на неї — потом умиєшся.

А люди бігли й бігли. І ось, нарешті, обізвалися дзвони, спочатку притишено, глухо, а потім дужче й дужче...

Коли я збіг на гору і глянув на Прісьчину хату, — вогонь встиг уже перекинутися на стіни. Полум'я шугало з вікон.

До самої хати мене не пустив дядько Дем'ян. Він стояв на дорозі і кричав:

— Не лізь поперед батька в пекло! Обійдеться без тебе!

Ми, малюки, здалеку спостерігали, як люди боролися з вогнем. Спершу мені здалося, що всі стоять і чогось чекають. Та ось пролунав чийсь голос:

— Треба зірвати крокви! Треба на дах!

Це кричав Верпека, голова комуни. Але ніхто не наважувався лізти на дах.

«Що ж буде?» — подумав я.

Так і не довелося мені побачити, хто ж перший полізе в самісінький вогонь. Наче з-під землі, виріс переді мною батько, захеканий, наляканий:

— Ти що тут робиш? — спитав він.

— Дивлюся...

— Марш додому! — крикнув він і побіг до палаючої хати.

Та, побачивши це, я й не подумав іти додому, а змішався з натовпом хлопчаків. Батько одразу ж кинувся

до хати. Його зупинив на мить дядько Дем'ян, щось сказав, але батько махнув рукою і зник у натовпі.

«Де був батько?» — подумав я. Мою думку обірвав чийсь окрик:

— Подайте мокре рядно!

Це кричав дядько Верпека. Він стояв уже на даху і розмахував руками. Хтось на багрі подав Верпеці відро з водою. Він одразу вилив воду на себе і дав знак, щоб подали ще. Потім Верпека схопив обома руками багор і зачепив його за товсту балку:

— Тягніть! — почувся його голос.

Кілька чоловік одразу ж схопилося за держак. Смикнули раз, вдруге. По багрові вниз спустився дядько Верпека. Він теж узявся за держак.

— Раз-два, дружно! — командував хтось.

І раптом у повітрі сторчма стала величезна колода, охоплена вогнем. Вона сипнула рій іскор і з шумом упала на землю. До колоди кинулися люди і почали засипати її землею, піском.

— Це мало! — сказав, поглядаючи на дах, Верпека. — Так ми не розтягнемо крокви. Треба знову лізти на дах.

— Не лізьте! — раптом зупинив його Максим Любар.

— Пусте! — відповів Верпека.

— Небезпечно! — не здавався Максим. — Вогонь уже охопив крокви.

— А ми не дамо йому з'їсти крокви, вони ще згодяться! — наполягав на своєму Верпека.

Він відійшов від гурту, зачепився багром за ринву і поліз на дах. Через хвилину Верпека стояв на даху, але вже з іншого боку, там, де менше палав вогонь. Ось він зробив кілька кроків уперед, прикриваючи лице мокрим рядном. Дим їв очі, іти було важко, але Верпека йшов. Він хотів зачепити багром за крокву, яку ще не торкнув

вогонь і яка могла б потягти за собою неміудру надгоришну споруду.

Ось він, нарешті, добрався до крокви, зачепив її багром і гукнув:

— Тягніть!

Раптом натовп зойкнув: Верпека провалився в полу-м'я. Закричали чоловіки, заголосили жінки.

Тільки на мить завагався Максим Любар, а потім вилив на себе відро води, підбіг до вікна і зник у проломі. Це все сталося так швидко, що люди не встигли навіть отямитися. Ждали. Хвилину, другу. Та ось раптом з вікна показалась голова Максима, а за ним згорблена, чорна постать Петра Верпеки. Дядьки кинулися на допомогу. Максим, обгорілий, ледь переводячи подих, знесилено впав на землю.

Люди обступили Верпеку. Одні намагалися зірвати з нього обгорілу одягу, інші лили на нього воду, однак той не подавав жодних ознак життя. Тоді з натовпу вийшла Пріська, впала на коліна і, ридаючи, припала до покаліченого вогнем тіла Верпеки.

Люди стояли мовчки, насуплені, розгублені. Вони ніби відчували свою провину.

Хтось порушив тишу:

— Чого стоїте? Хату рятуйте! Мертвому все одно!

Юрба колихнулася, чоловіки знову взялися за діло. Жінки ще тісніше обступили труп і не збиралися розходитись. Я бачив, як батько мій побіг до них і щосили закричав:

— Чого стовбичите? Мертвого не бачили? Несіть до церкви!

Ніби по команді, жінки нагнулися до Верпеки, обережно взяли його на руки і понесли до церковної брами.

А пожежа шаленіла. Пріська, байдужа до всього, сиділа на землі. Вона невидячим поглядом дивилась на вогонь, що пожирав крокви, вікна, двері, стіни її хати.

З гуркотом упав димар. А потім відірвався вогняний шматок заліза, ніби кров'яний язик, і злетів угору. Дивно: вітру не було, а він все вище й вище здіймався в небо, ніби для того, щоб усі бачили: у Стефанівщині велика пожежа.

Хата догоряла. Люди почали розходитися по домівках. Не вдалося врятувати нічого: ні хати, ні вбогих житців Пріськи.

Бідолашна жінка сиділа біля пожарища на тому самому місці, де лежав мертвий Верпека, й думала: як же все це могло статися? Три дні печі не топила, цієї ночі навіть дома не ночувала...

Коли люди розійшлися, вона встала, оглянулася навколо і нетвердою ногою побрела до церковної брами, де зібрався біля мертвого Верпеки гурт людей. Поміж них Пріська побачила Сулима й Баглія. Вони про щось шепталися з батюшкою Олександром. Коли Пріська наблизилася до них, Сулим сказав:

— А чи не краще Верпеку поховати з попом?

— Гріхи, видать, були в чоловіка, помер не своєю смертю, — вставив Баглій.

Але Пріська чи то не почула, що сказав Сулим, чи то не звернула на це ніякісінької уваги. Вона мовчки підійшла до Верпеки, стала, загородила його мертве тіло собою і страшним голосом сказала:

— Геть звідси, вбивці!

Батюшка з переляку почав хреститись, а Сулим одразу ж відступився, зневажливо махнув рукою:

— Ет, що з нею говорити! Могила таку виправить...

— Це за твое безбожжє господь карає, — просичав піп. — Казав тобі не йти проти бога. Бач, що наробила!

Сулим і батюшка подалися до церковної брами і одразу ж сховалися в сторожці.

А Пріська стояла, широко розставивши босі ноги,

приготувавшись до захисту мертвого. Стояла, ніби кам'яна, з застиглим, блідим лицем.

Незабаром приїхав на підводі Максим Любар, і Верпеку повезли в комуну. Максим запропонував і Прісьці їхати, але та відмовилась.

— Ночуватимеш у мене, — сказав Максим.

— А житиму де? — жорстоким голосом запитала Пріська.

— У мене.

— Спасибі.

Вона обернулася й пошкандибала до обгорілої хати. І тут вдруге за своє життя жінка відчула, що таке страх. Перший раз її налякав граф, дівочою честю заплатила вона за ці вбогі стіни й широкі вікна. А ось тепер... Чого ж їй тепер боятися? Заросте чортополохом стежка, по якій вона ходила, забудуть люди, що тут хтось жив. Ну й хай! Може, це й краще, що хтось по злобі знищив те, що приносило їй гіркі спомини...

Обійшовши пожарище, жінка сіла на пеньок і задумалася. Раптом перед очима, наче примари, вирости дві тіні — Сулима й батюшки.

— А, це ви знову, — спокійно озвалася Пріська. — Прийшли в гості? Що ж, милості просимо... Посидьте на попель, він ще гарячий...

— Ти не бомкай, Прісько, зайвого, — перемагаючи себе, лагідно сказав Сулим. — Прийшли допомогти тобі. Слава богу, ми християни, а не комунари.

— Чим же ви допоможете? — поцікавилася Пріська.

— Хату нову можна поставити, одяжину сяку-таку купити...

— А чим же я маю платити вам за це? — спитала Пріська.

— Не баламуть созом людей, — притишено озвався Сулим.

— Кажи всім, що бог тебе за комуну покарав,— обізався батюшка.

— Хороший же ваш бог,— відказала жінка,— коли палить і вбиває людей.

— На все його воля,— промимрив батюшка, не знаючи, що відповісти на слова Пріськи.

Пріська раптом встала, наостричилась, згорнула свою широку худу п'ятірню в кулак і, ніби приготувавшись до бійки, підступилася до Сулима й батюшки.

— Прийде, прокляті, і на вас кара! Але не божя! Кара народна. Вам усе згадають: і мене, і мою хату! Будете, окаянні, горіти в огні і ніхто вас звідти не визволить! Будете! — несамовито закричала Пріська.

Батюшка почав творити перед собою дрібні хрестики.

— Свят-свят, вона божевільна!

Обое кинулись навітки.

— Тікаєте? — закричала Пріська і розсміялася диким нелюдським сміхом. — Тікаєте, окаянні?

Коли Сулим і батюшка зникли за церковною брамою, жінка заспокоїлась. Вона присіла на обгорілій колоді і, обхопивши голову руками, знову поринула в роздуми. Про що думала, бідолашна жінка?

Тимчасом я, причаївшись за кущем бузини, стежив за нею, забувши про все на світі: і про батька, і про овець, які, може, забрели в шкоду. Мені, малому, до сліз було жаль тітки Пріськи...

Не витримавши, я підійшов до неї і злегка торкнув її за плече. Вона спокійно оглянулася і, нітрохи не здивувавшись, сказала:

— Це ти, Миколко? Сідай.

Бажаючи якось розважити жінку і не знаючи, як це зробити, я сказав таке, що й сам здивувався:

— А ви, тітко, не журіться. В Оксани теж не було ні батька, ні матері, ні хати... А тепер учиться. Може, й вас пошле комуна в школу...

— Дитинко моя,— лагідно сказала Пріська.— До школи посилають таких, як ти, як Оксана. А я вже своє відучилась. Я пройшла велику школу.

— А яка в мене буде школа? — поцікавився я.

— Світла, з довгими коридорами, з просторими класами... А моя була темна...

— А чому ж ви не втекли з тієї школи?

— Куди втечеш? Кругом було темно...

— І мені зараз темно,— сказав я, зітхнувши.

— Дарма,— заспокоювала мене тітка Пріська.— Це, може, останній раз мене спіткало горе. Хай на цьому окошиться. Всьому прийде край.

— Який край? — злякався я.

— Не тобі, не мені. Ім...

Кого вона мала на увазі, я не знав. Може, дядька Сулима, батюшку?

Тітка Пріська встала, ще раз глянула на обгорілий чорний скелет колишньої хати, взяла мене за руку й повела до Попівської гори.

— Проведи мене, Миколко. Мені чогось страшно...

— А чого боятися? — сказав я сміливо, хоч у самого коліна тремтіли.— Я проведу вас за село, а там недалеко й комуна.

— Ні, ти проведи до села, а там я сама піду до Максима Любаря...

Ми спускалися з Попівської гори мовчки, лише один раз тітка Пріська спитала:

— Тобі стежку видно?

— Видно.

— А мені, хоч в око стрель...

Поминули хату баби Майорки, лавку Баглія, і аж тоді тітка сказала:

— А тепер іди здоров! Мені вже близько, дійду сама.

Коли я повернувся додому, на мене ніхто не звернув уваги. Горпина й Манька забилися на піч і там мовчки сиділи, наче миші. Мати стояла біля комина, без хустки, розпатлана, ніби кам'яна. А батько повзав перед нею на колінах і в сльозах благав:

— Пожалій, Санько, пожалій...

Що накоїв батько, я не знав. Однак, мабуть, сталося щось лихе і тепер батько у відчаї.

— Сулимовим розумом живеш... А свій утопив у горілі,— обізвалася мати.

— Обплутав він мене, як павук муху,— крізь сльози сказав батько.

— Досить уже, не кисни. Дасть бог, усе обійдеться...

Ця розмова була для мене загадковою. Чого це батько, перед яким ми всі завжди тремтіли, зробився раптом таким жалюгідним, безпорадним і чому так грубо розмовляє з ним мати, і що взагалі сталося в домі?

Наступного дня ховали голову комуни Петра Верпеку. Приїхала делегація з району. Труну з небіжчиком помістили в комунарському клубі на великому столі. В клубі, у дворі — всюди вінки з живих квітів. Море вінків...

Процсія з труною вирушила на комунарський цвинтар, який був у лісі, неподалік від Попівської гори. Близькі родичі покійного йшли за труною мовчки, без плачу. Але бліді, стомлені, землісті лиця видавали невимовне горе.

Коли труну принесли до могили, одразу ж заспівав шкільний хор. Скорботна пісня врзалася в мою пам'ять. І зараз пригадую, як старенька вчителька сумно затягла:

Ви жертвою впали в нерівнім бою...

Пісню підхопили хлопчики й дівчатка. Голоси тоненькі, але ніжні, задушевні. Захлипали жінки, витираючи очі ріжками хустин.

Ось до труни підійшов якийсь чоловік, мабуть, представник з району. Він сказав:

— Смерть вирвала з наших рядів дорогу людину... Куля не скосила в сибірській тайзі, кайдани не зломилі духу... Хай той огонь, що піднявся над селом, буде вічно пломеніти в небі. В тому вогні — серце дорогої усім нам людини.

Потім виступив учитель Стефанівської семирічної школи, за ним — старенька сива комунарка, яка познайомилася з Петром Верпекою ще на каторзі, виступив Максим Любар. До труни підійшла Пріська. Лице її тьмарила велика печаль. Очі були колючі, здавалося, вони кресали кетяшини іскор.

— Прощай, — сказала вона тремтячим голосом. — Це я, Пріська, кажу тобі: прощай... В тому вогні, що пожере мою хату, ще горітимуть наші вороги.

Дехто перезирнувся: до чого тут вороги?

А потім прогрімилі постріли. Раз, вдруге, втретє.

Віддавали останню шану Петрові Верпеці. Спустили труну в яму, кожен вважав своїм обов'язком кинути туди грудочку землі. Кинув грудочку і я. Вона глухо ударилась об труну й розсипалася на порох. «Значить, дядькові буде м'яко лежати», — подумав я.

Люди невеликими гуртками розходилися з кладовища. Я з дівчатами завернув на Попівську гору і греблею попрямував додому. Біля ставка нам зустрівся батько, як завжди, непривітний, злий. Він сердито глянув на мене й спитав:

— Багато було на похоронах людей?

— Багато...

— А чого стріляли?

— Не знаю. Коли труну спускали — стріляли...

— А... Ідіть додому...

Я взяв за руки Маньку й Горпину і повів їх слідом за батьком. Дійшовши до Майорчиного двору, я почув, як старенька на когось гримнула. Очевидно, на курку. Але батько, який ішов весь час у глибокій задумі, раптом аж підскочив.

— Фу ти, чортова баба, налякала!

Я йшов і думав: «Який же батько став полохливий! Баба крикнула на курку, а він подумав бозна-що! Це він тільки дома такий хоробрий, коли збиткується над нами...»

Прийшовши додому, я одразу ж погнав вівці на толоку. А коли ввечері повернувся з пасовиська, застав дома Сулима, Баглія і батюшку Олександра. Батюшка, побачивши мене, ласкаво озвався і поліз у кишеню. Щось довго в ній длубався, а потім дістав грудочку цукру, пробасив:

— Іди погуляй, чадо.

Я мовчки вийшов з хати, зрозумівши, що моя присутність там небажана. Про що вони говорили — не знаю, але говорили довго, аж доки мати не засвітила каганець.

Коли вже зовсім стемніло, гості розійшлися. Батько пішов з ними. Не було його довго, ми вже полягали спати. Прийшов він пізно п'яний, як дим. Переступивши поріг, упав і рачки поповз до полу.

Мати насилу підняла його на піл і вклала спати. А сама довго-довго плакала. Я лежав з розплющеними очима і не міг заснути. Що сталося з батьком? З учорашнього дня навіть до жеребця не навідувався. Так ніхто й не почистив конюшні. Знаю, завтра мене заставлять чистити...

Я, звичайно, не знав, що над нашим селом збиралися хмари.

Батько не переставав пиячити, зробився ще зліший. Знову почав битися, чіплятися до кожної дрібниці. Але так складалося, що до мене в нього руки не доходили. Вип'є — плаче, в когось просить пощади, а тверезий — ходить насуплений, сердитий, так і дивись, що причепиться до чогось.

Ось так я й жив у постійному страсі. Минали дні за днями — сірі, тривожні.

Однієї неділі до нас знову завітали ті самі гості: Сулим, Баглій, батюшка, але були й незнайомі мені з Саїв. очевидно, сторож Сулимового млина з своєю дружиною і ще якісь чоловік і жінка. Не встигли гості переступити поріг, як на столі вмиль з'явилося смажене й варене. Пили самогонку.

— Ану спробуємо, чи злий первачок, — весело сказав Сулим, підсовуючи до себе бутель, наповнений сивува-тою рідиною. Він хлюпнув на ніж самогону. Запаливши сірник, підніс до ножа. Ніж ураз спалахнув синім вогнем. Гості схвально закивали головами: первак добрячий! Злий!

Першу чарку, як годилося, піднесли господарям. Батько одразу ж випив цілу склянку, а потім сам налив спершу Сулимові, за ним — попові, а далі — Баглію і всім іншим. Гості випили і дружно накинулись на печене порося (де воно взялося?), свіжу редьку та здоровенні шпанки, які мати нарвала потай у комунарському садку... Іли з смаком, аж за вухами лящало. Я ще не бачив, щоб гості так багато їли.

Потім хтось затяг пісню. Співали не влад, більше гор-ланили, але слова пісні мені були відомі. Я їх колись уже чув.

Ой, випиймо, куме, тут,
Бо в комуні не дадуть!
Хоч дадуть, не дадуть,
А випиймо, куме, тут...

Сулим плескав у долоні і викликав батька на танок. Батька не довелося довго вмовляти. Він насилу виліз із-за столу і пустився кривуляти по хаті на втіху гостям, які реготали, аж за животи бралися. Мати й собі пішла з батьком у танок, але танцювала недовго. Вона чомусь враз схопилася за бік і пошкандибала до столу. А батько продовжував танцювати: стрибав на одній нозі, кумедно розмахуючи другою, нагинався, плескав долонями по стегнах, шиї, губах. Гості весело заохочували його.

Та ось батько стомився і впав. Його, ледве живого, підняли з долівки і посадили до столу.

— За танцюриста вип'ємо! Йй-богу не знав, що Василь такий танцюрист! — закричав Сулим, наповнюючи чарки.

Батько, хизуючись перед гостями, одним духом вихилив склянку. Після цього він уже майже не їв, а тільки тупо, посоловілими очима дивився на гостей, почав плутати імена. Батюшку назвав Сулимом... А то був причепився до чоловіка з Саїв і сказав таке, що Сулим одразу йому рота затулив. Батько розсердився:

— А ти, Баглію, рота мені не затуляй. Дай ще трохи подихати, бо ось-ось здохну і не надихаюсь.

Сулим одразу ж звів ці батькові слова на жарт:

— Я Сулим, Василю, йй-богу, Сулим...

Батько махнув з досади рукою і закричав:

— Де-Сулим?

— Я тут, Васильку, — по-котячому занявчав Сулим і почав гладити батька по голові. Гості знову підняли регіт.

— Я знаю, що ти від мене не відстанеш,— пробелькотів батько і покосував на Сулима.

— Ну, досить, досить,— утихомирював його Сулим.— Вип'ємо.

І знову випили.

Після цієї чарки батько встав і поліз цілуватися до Сулима. Той моргнув батюшці. Панотець знову налив склянку самогону і подав батькові.

— Та що бо ви?! — закричала мати.— Згорить...

Батько раптом обернувся, обличчя його зсудомило, він злякано вигукнув:

— Хто сказав «горить»?

Після цього він почав дико репетувати, битися головою об стіл, потім упав на долівку. Його насилу підвели і посадили на лаву. Так і сидів він, безпорадний, згорблений, схилившись на широкі Сулимові плечі.

Посидівши трохи, батько вийшов з хати. Його не було довго. Ось моторошно завив Сірко. Та на це ніхто не звернув уваги. «Мабуть, з голоду вие»,— подумав я. Одягшись нашвидку, я прихопив шмат хліба і непомітно для гостей вислизнув у сіни і одразу вдарився об якесь тіло, що корчилось і харчало. З переляку я закричав, що було сили. З хати вибігла матір і не своїм голосом заlementувала:

— Людоньки добрі, Василь повісився!..

Усі кинулися до сіней. Втягли батька в хату, поклали на долівку. На його синюватому лиці повипиналися товсті жили.

— Слава богу,— сказав хтось із гостей,— ще є щастя в діток, а то б...

— Кому судилося бути повішеним — не втопиться,— по-дурному хихикаючи, обізвався Сулим.

Батько поворухнувся і застогнав:

— Санько...

— Що, Василю? — у розпачі припала до нього мати.

Більше він нічого не сказав, скрутився калачиком і захлипав.

Гості, понурі, мовчазні, вийшли з хати й одразу ж пірнули у темряву.

Мати сіла біля батька та так і просиділа над ним до самого світанку, пригнічена, нещасна.

Батька почало лихоманити, очевидно, виходив хміль. Я з дівчатами теж сидів на порозі до світанку і бачив, як батько плакав, стогнав, а мати сиділа мовчки біля нього, наче заворожена. Дивно: зробилася такою маленькою, беззахисною і з лица сіра-сіра.

Наступного ранку нас чекало нове нещастя: здох жеребець. Ввечері до нас не забарився прийти Сулим.

Ввійшов до хати, привітався і, ніби між іншим, сказав:

— Чув, що жеребець здох. Шкуру здер? Там і мені б на чоботи викроїв...

Батько вороже подивився на Сулима, похитав головою і мовив крізь зуби:

— Дуже рипітимуть, Сулиме... Жеребця хтось отруїв...

— Жаль, жаль,— відказав Сулим.— Ні тобі, ні мені... Мабуть, не судилося.

— Не судилося,— зітхнула мати.

Усім стало чомусь незручно.

— Прийшов я до тебе, Василю,— сказав згодом Сулим,— щоб розвіяти тугу.

— Розвій...

— Чутки пішли по селу...

— Які? — байдуже озвався батько.

— А плешуть усяку всячину.

— А все-таки? — насторожився батько.

— Плешуть, що хату хтось підпалив. Але хто — не відомо.

Батько витер на лобі рясний піт. Я помітив, як у нього затремтіло підборіддя і цей дрож передався на руки.

— Хай плещуть,— спробував він себе заспокоїти.— А нам що до того?

— І справді,— погодився Сулим.— Наше діло — мовчок... Мовчок і баста! А там хай шукають винуватого...

Мати закрутилася по хаті, ніби недорізана курка: новина, що її приніс Сулим, приголомшила її.

— Сиди! — люто витріщився на неї батько.— Крутишся, як муха в окропі!

— А це здорово! — раптом повеселішав Сулим.— Муха в окропі! Значить, смерть мусі! Ха-ха-ха! Здорово сказано! — не переставав реготати Сулим.

Цей регіт роздратував батька.

— А де мусі — там і осі! — відрізав він.

— Оса жалить... — не переставав сміятися Сулим.

— Дарма,— заперечив батько,— оса вжалить і сама гине... Гине!

Так і звелася розмова нінащо: на осу та муху. Мати й батько якось заспокоїлись, повеселішали.

Через два дні у село приїхав слідчий з окружного державного політичного управління...

16

Усі наступні дні я жив під враженням незвичайних подій — пожежі, похорон дядька Верпеки, історії з батьком, з конем... Та хоч би якими були ці події, нас, малюків, вони не могли відвернути від своїх турбот. Сьогодні Андрій сказав мені, що хлопці збираються іти на комунарський баштан красти кавуни.

Тільки-но смеркло, Андрій, я, Степан Сусликів, Петро Яришин і Пилип Майорчин зібралися на леваді. Визначили двох розвідників, одного сторожа, що мусив стежи-

ти за куренем, і двох, які рватимуть кавуни й виноситимуть в безпечне місце. Комунарський баштан знаходився за лісом, на пагорбі, недалеко від нашої землі, і тому дорога була мені добре знайома. Мене обрали за сторожа.

Уже впали сутінки, коли ми дійшли до баштану і залягли в кукурудзинні. Я виповз на дорогу і оглянув місце: звідси куреня не видно, треба рачкувати до іншого горба, вищого. Коли я до нього доповз — баштан розкинувся переді мною як на долоні. Синій подолок неба і на його фоні — курінь. Куди б сторож баштану не пішов, з усіх сторін його видно.

Я подав хлопцям знак, і ті поповзли на баштан. Степан і Пилип охороняли тили: не зводили очей з дороги і лісу.

І робота почалася. Я чув, як хлопці крєтали в пір'ю, радіючи удачі. Я зовсім заспокоївся: з куреня сторож не виходив, очевидно, спав. Значить, поласуємо кавунами! І я вже почав слинки ковтати. А комунарські кавуни соковиті, червоні, як жар. Особливо хороші рябі красені, з темними, як п'явки, смугами.

Та не судилося мені поласувати краденими кавунами. Раптом позаду мене, як з-під землі, виріс сторож. Це був дядько Дем'ян. Як же це сталося, що дядько обдурив нас усіх? Де Степан, Пилип? А ще й розвідниками називаються!

— А ти в сторожі не годишся,— сказав спокійно дядько Дем'ян.— Чому ж дивишся тільки в один бік? Думаєш — сторож дурніший за тебе? Та й помічники твої погані. Сусликів Степан, як побачив мене, подався, мов сірий, долиною... А кавуни я всі забрав. Хлопці носили на дорогу, а я ховав їх у траві. Хлопці помітили, що кавуни щезають, і самі щезли, наче вітром здуло. А ти, родичу, спіймався...

— Дядечку, відпустіть, я ж не крав...

— Як, не крав? А хто за мною стежив і для чого?
Я не знав, що відповісти дядькові.

— Ні, треба все в'яснити. І батькові сказати...

— Прошу вас, дядечку, — почав я хлипати, — тільки не кажіть батькові, битиме...

— А хіба за крадіжку гладять по голові?

— Не кажіть батькові, — повторював я одне і те ж.

— Ну, гаразд, гаразд, — заспокоїв мене дядько Дем'ян.

Я шморгнув носом і перестав схлипувати. Дядько Дем'ян взяв мене за руку й повів за собою.

— А куди ж ви мене ведете? — насторожився я.

— Кавуни їсти...

Ми дійшли до дороги, дядько сказав, щоб я його почекав трохи, а сам заліз у густий пір'ї і звідти гукнув:

— Іди сюди!

Коли я зайшов у пір'ї, побачив велику купу р'ябих кавунів.

— Оце ваша робота! Кавунів не жаль, а жаль, якщо зелені...

Дядько вибрав два найбільших, і ми попрямували до куреня.

Дивним мені здався тепер баштан. Кругом тиша, а за цією тишею всюди стоїть темінь. Десь, правда, озветься цвіркун, прошумить низько над головою нічний птах. І знову тиша...

З-за лісу показався молодик. Баштан ніби ожив. Мені здалося, що заворушилися кавуни, вивалюючи до світла свої блискучі гладкі боки. Скільки ж їх! Очіма не охопити... «Добре дядькові Дем'яну, — подумав я, — хазяїн такого добра. Їж, скільки душа забажає!».

Ми підійшли до куреня, дядько Дем'ян засвітив ліхтар, поставив його в узголів'ї своєї нехитрої постелі і наказав:

— Лізь у курінь!

Я вліз. Запахло пахучим сіном, динями, кавунами. Такого запаху ніді немає, тільки на баштані: він м'який, приємний, аж у ніздрях лоскоче.

Дядько Дем'ян розмахнувся великим ножом, яким, напевно, колись кабанів колов, і здоровенний кавун репнув, аж луна розляглася.

— О, це спілий, — сказав він і відрізав мені довгу, широку скибку, — їж!

Я несміливо вкусив кавуна і аж очі заплющив від задоволення:

— Солодкий...

— Наїдайся.

Доки я їв, дядько сидів і дивився на мене. Що він думав — не знаю, але коли я стомився їсти, знову припрошував:

— Їж, їж...

— Солодкий, — повторював я.

— Є ще солодші, — підхоплював мене дядько Дем'ян. Я з'їв уже три здоровенні скибки, а дядько показав на решту кавуна:

— Твій! Щоб з'їв.

— Лопнути можна...

— Не лопнеш.

Ми помовчали. Порушив тишу знову дядько:

— То як же ти живеш? Що каже про мене батько?

— Нічого... Каже, дурний, що в комуну подався. Можна було б і до созу, якщо так припекло...

— Батько твій дурніший! Не вилізти із злиднів твого батькові. Це я як брат йому говорю. Не знаю, може, в нього є рідніші, інші брати... Їх слухає. Але чує моє серце — бути біди...

— Батько п'є, плаче, став такий полохливий. А про вас не згадує, — сказав я.

— Сулим у душу реп'яхом учепився. Не доведе він до добра твого батька.

На словах «твого батька» дядько Дем'ян зробив наголос.

— А про тітку Пріську у нас часто говорили, — сказав я.

— Хто?

— Батьюшка і Сулим...

Дядько щось подумав.

— Кажеш, часто? — перепитав він.

— Еге ж. І про дядька Верпеку, і про Оксану...

— Виходить, про всіх, хто не з ними...

— Дядьку, — осмілів я, — а то правда, що в мене батько нерідний.

— А ти хіба про це не знаєш? — перепитав дядько Дем'ян.

— Говорила Оксана, та й тітка Пріська про це якось казала. Але я не знаю, як це — чужий батько. Хіба такі батьки бувають?

— Бувають, — підтвердив дядько Дем'ян.

— Виживу й серед чужих. А виросту, піду в комуну, стану сторожем на баштані.

— Сторожем? — усміхнувся дядько. — Тут великої науки не треба. Тобі не про сторожування думати. Ось тільки підростеш — підеш до школи...

— У мене немає олівця...

— Олівець купимо.

Дядько прилг на кожуха й задивився на небо.

— Бачиш зоряний шлях? — спитав він мене.

— Бачу.

— По-нашому це називається Чумацький шлях. Коли чумаки їхали в Крим по сіль, то по ньому шукали дорогу. У кожної людини в житті є своя дорога, — сказав замислено дядько. — Тобі треба шукати свою, справжню...

Він заплющив очі. Очевидно, хотів спати. Я сидів, не знав, що робити — йти, чи сидіти й ждати, доки дядько виспить.

— Ти, Миколко, обійди баштан, візьми калатало. Калатала хлопці бояться.

— Їх тепер і з вогнем не відшукати, — заспокоїв я дядька Дем'яна.

— Нікуди вони не втекли, сидять у бур'яні, тебе чекають. Знайди їх, почастуй кавунами.

— А можна?

— Можна...

Я скочив на ноги і подався стежкою. В степу горіло вогнище. Це, мабуть, хлопці пасли комунарських коней, грілися біля вогню. Мені так захотілося стати комунаром, пасти коней, захотілося швидше вирости, піти до школи...

Дійшовши до бур'янів, я нагукав хлопців. Ніхто не озивався. Я гукнув ще. І аж тепер почувся переляканий голос Пилипа:

— Це ти, Миколо?

— Я. Вилазьте.

Зашарудів бур'ян, і з усіх кінців поповзли хлопці на дорогу.

— Втік?

— Ні. Став сторожем. І тепер вам усім гаплик.

— А не бре? — спитав серйозно Степан.

— Не брешу! Гайда на баштан. Вибирайте по кавуну, тільки спілі. Дядько Дем'ян не любить, щоб рвали зелені.

— Е ні, іди сам, ми боїмось, — недовірливо мовив Петро.

Я пішов на баштан і незабаром повернувся з пузатим кавуном, якого ледве доніс.

— Іжте!

Зголоднілі хлопці кинулись до кавуна.

Іли мовчки, похапцем, ніби боялися, що в них хтось відбере цю розкіш, якої не можна наїстися.

Я приніс хлопцям ще кавуна. З'їли. Аж на третьому сказали:

— Досить, наїлися по саму зав'язку!

Я підняв калатало і закалатав. Луна покотилася степом аж до лісу. Я чув, як ішли полем хлопці і жваво розмовляли, ділячись, очевидно, враженнями від нічної пригоди.

Я підійшов до куреня. Озався дядько:

— Нагодував?

— Еге ж.

— Молодець.

Дядько заговорив про інше:

— Так що ж ми тепер робитимемо?

— Як, що? Сторожуватимемо! — весело вигукнув я.

— Ну, гаразд, сторожуй. А я посплю. Сьогодні цілий день із жатки не злавив. Сторож дід Левко захворів, а підмінити ніким.

Дядько вкрився кожухом, одвернувся й замовк.

А я сидів у курені й думав: як тут хороше, не хочеться й додому. З голови не виходили дядькові слова про школу, олівець. Який він у мене буде той перший олівець? Червоний, синій, голубий? Я обов'язково прив'яжу його на нитку і ховатиму в пазусі, щоб не загубити. А книжки всі обгорну в товстий папір, в який оселедці загортають, щоб ні олією не замастити, ні салом. Мати ж будуть, напевно, давати в школу сало. А навчуся читати, перечитаю всі казки, які є на світі. А їх, мабуть, багато-багато. Про все дізнаюся сам...

Дядько Дем'ян спав. Навколо вели свою нескінченну пісню цвіркуні. У селі лунали парубочі голоси і дівочий вереск. Багаття в степу не згасало. Дивний, чарівний світ! Як не хочеться кидати степу, цієї тиші... Отак би всю ніч дивився в небо, мріяв.

Дядько Дем'ян даремно питав про батька. Наступного дня він навідався до нас.

— Агітувати прийшов, чи що? — спитав неприязно батько.

— Ні...

— Тоді чого ж?

— Так, — зумисне тягнув дядько Дем'ян.

— Виходить, брат на брата, як у біблії сказано.

— Не мели казна-чого! — з серцем відказав дядько Дем'ян. — Про дружків хочу поговорити. Про твою дружбу з Сулимом.

— Ах, ось воно що! Кажі, кажі, послухаємо.

— Не доведе тебе до добра ця дружба.

— А твоя доведе?

— А хіба вона погана?

— Не розібрався ще. Тільки як брат скажу: не по дорозі нам.

— Правду кажеш, не по дорозі, — похитав головою Дем'ян. — Спом'янеш мое слово, та буде пізно. Заведуть тебе дружки в болото.

— Це ще невідомо, хто в болоті опиниться...

Так два брати сиділи й перекидалися словами, спокійно, не гарячкуючи, ніби мова йшла про звичайнісінькі буденні справи. Впертість батькова була непохитною. Сулим, очевидно, міцно тримав його в руках. Бачачи, що розмова ні до чого не приведе, Дем'ян встав і, ніби так, між іншим, сказав:

— А про пожежу подекують недобре...

Це на батька одразу подіяло. Він перелякано закричав:

— А я тут при чому?

— Не кричи! — спокійно озався дядько Дем'ян. — Це я так, до слова прийшлося...

— Чужих гріхів мені не пристьобуй! Он поріг, а там — двір! Якщо тебе підслали, то не в ту хату забрів. Батько показав рукою на двері.

Дядько Дем'ян уже з порога сказав:

— Василю, схаменися, поки не пізно.

І вийшов.

Батько все ще ніяк не міг заспокоїтися, нервово ходив по хаті, не знаючи, що робити. А потім натяг на голову капелюха і подався до Сулима.

Сулим був дома. Батько передав йому розмову з Дем'яном. Той затарабанив своїми пухлими пальцями по столі, щось подумав і спитав:

— А з чужих у тебе нікого не було?

— З району, чи що? Ні...

— Дем'яна підслали, це ясно.

— Але він нічого не знає. Так, натякає... А може, мені здається...

— А ти не прохопився словом? — затурбувався Сулим.

— Ні. З хати вигнав... Комунар... Тьху! — і батько зі злістю сплюнув.

— Ну, слава богу! — перехрестився Сулим. — Ти з братом не лайся, помирись. Сьогодні ж пошли Миколу, хай покличе його до тебе в гості.

— Не знаю, чи прийде.

— Прийде. А не прийде... — Сулим щось подумав. — Знай одне: ти темний, і політика не твоє діло.

— А коли битимуть?

— Не битимуть. Б'ють конокрадів. А політичних — ні.

— А я що — конокрад? — здивувався батько.

— Лоша циганське само не прийшло в мій двір...

Батько подумав, що виходу в нього ніякого: куди не верни, а все на Лубни...

— Торочимо чорти батька зна про що — про циган-

ське лоша. Воно вже здохло, — скривився Сулим. — Час тепер не той.

— Жеребець не здох! Його отруїли, бо не вдалося вкрасти! — заговорив батько.

Сулим почервонів, ніби стручок перезрілого перцю, моргнув жінці, яка сиділа біля припічка, схрестивши руки. Незабаром на столі появилася пляшка з настоянкою.

— Ну, досить, Василю...

Випили по чарці, другій. Заговорили про останні події на селі. Тихо, по-змовницьки. Їхню розмову перебив Сулимів брат, який не ввійшов, а вліз у хату — важко, ніби вайлак. Як завжди, за спиною теліпався батіг, на плечах лантухом висіла стара полатана чумарка.

— Їсти хочу, — сказав він жалібним голосом, — як не поїм — у животі наче коти пазурами шкрябають.

— Серафимо! Ти б нагодувала Данила! — гримнув Сулим.

Серафима підбігла до столу і відрізала великий шмат хліба.

— Постривай! — сказав добродушно Сулим. — Іди, Даниле, сюди.

Данило підійшов.

— Чарку вип'єш?

— Вип'ю! — сказав Данило.

Сулим налив брату склянку настоянки.

— Пий!

Данило одразу ж випив. А випивши, витер рот рукавом чумарки і розсміявся. Як завжди, неприродним, моторошним сміхом.

— Чого смієшся? — спитав Сулим у Данила.

— Зга-а-адав пожежу...

— Яку пожежу? — знизав плечем Сулим.

— Прі-ісьчину...

— І що ж ти згадав? — поцікавився Сулим, а батько аж зіщулювався за столом.

— Кажуть, що Пріську хтось підпа-а-лив, — заїкаючись, промимрив Данило.

— А хто саме? Не допитувався? — прискіпався Сулим до Данила. — А ти випий ще. Випий, братику...

Сулим налив ще склянку настоянки. Данило, не роздумуючи, випив одним духом. Знову витер губи рукавом чумарки і на цей раз пожував шматочок хліба.

— Рі-і-зне кажуть, — цідив слова Данило. — А я сам знаю, хто палив... Сам...

І Данило знову розсміявся.

— Хто мене спалив, той і Пріську...

— А хто ж тебе спалив? — витріщився Сулим.

— Один брат! — випалив Данило.

— Брат? — не повірив своїм вухам Сулим. — Вперше чую, щоб брат палив брата.

— Таки так, — підтвердив Данило. Лице його зробилося серйозним, злим. Очі налилися кров'ю, як у бика.

— Та ти п'яний і верзеш казна-що! — закричав Сулим.

— Не п'яний! І не верзу! Кажу правду. І вам, дядьку Василю, кажу. Обплутує вас...

Сулим вдарив кулаком по столі, аж склянки підскочили.

— Недоумок! — люто закричав він. — Я йому дав при-тулок, щоб у старці не пішов, а він таке верзе на брата!

— А ти не кричи! В село приїхав чоловік з району... — сказав загадково Данило.

Сулим оторопів. Очі його злодійкувато забігали, він криво усміхнувся і роблено ласкаво пробелькотів:

— Ти, Данило, жартівник...

— Еге ж, — підтвердив Данило.

— Це я так, погарячкував, накричав. А ми ж брати. Чого нам лаятись? Живи в мене, хазяйнуй... Твоя хата, твої коні, гроші. Все твоє. А хочеш — хату поставлю...

— Не хочу хати. Нічого не хочу, — Данило зняв з плеча батіг і вдарив пужалном по халяві: — Піду від тебе, Сулиме. Спасибі за хліб-сіль...

— Куди ж?

— А хіба в комуну не знайду дороги?

— Думаєш, там дурнів приймають?

— З дурнів люди бувають, — серйозно відповів Данило й поплівся до дверей.

— Иди, йди, там тебе ждуть! — не знаючи, що відповісти, сичав Сулим. — Там дурником прикидатися не будеш. Там скоро оббілюють.

Але Данило того вже не чув. Він вийшов на подвір'я, пішов до конюшні і не виходив з неї до самого вечора. Лежав горілиць на сіні й думав...

Коли посутеніло, до конюшні, скрадаючись, зайшла Серафима. Вона підійшла до Данила й тихо сказала:

— Данилку, поїж, адже зранку рісочки в роті не було... Поїж. Ти не зважай на Сулима, жорстокий вің.

Данило не знав, що й казати. Звісно, нелегко жилося Серафимі за чоловіком. Натуристий, запальний, Сулим усе життя тиранив бідолашну жінку. Прожила за ним життя, як у ступі стовкла. Висохла на скіпку. Серафима була не господинею в домі, а безсловесною рабою Сулима. От і зараз Данило губився в здогадках: вірити Серафимі, чи ні? По своїй волі вона прийшла, чи, може, Сулим послав?

Данило глянув на Серафиму і зрозумів, що привело до нього цю бідну жінку серце. В руках у неї миска з узваром і шмат білого пахучого хліба.

Данило сів, узяв ложку, миску, хліб і, похапцем сказавши спасибі, накинувся на їжу, аж за вухами лящало.

Повечерявши, Данило подякував Серафимі, ліг. Його одразу зморив сон. Тільки спав він недовго. Серед ночі прокинувся від страшного болю в животі. Він качався,

стогнав, але ніхто не приходив на допомогу. У конюшні було тихо, ніби все навколо давним-давно вимерло і він залишився один у цьому світі. Данило доповз до дверей, хотів був відчинити, але двері були підперті знадвору. Тоді він заходився кликати на поміч. Та все марно. Ніхто не приходив. Данила почало корчити. Він стогнав, хрипів, вужем звивався, але ніщо не допомагало: в животі кололо, почалися судороги.

Так до світанку Данило лазив по конюшні, безпорадний, приречений на смерть. Він не знав, що за стіною е стояв Сулим і ждав його смерті...

Ухопившись обома руками за живіт, Данило лежав біля порога з перекошеним синім ротом, з широко відкритими скляними очима.

Поховали Данила тихо, без зайвих розмов. «Воно й добре, що його господь прибрав,— говорили жалісливі жінки.— Як отак жити, то краще вмерти».

Після похорону Сулим влаштував поминки по небіжчику. Найшло старців повен двір. В той день і Сулимові батраки досхоchu їли й старці.

— Іжте, пийте, люди добрі. Хай моему братові буде земля пером — один він у мене був,— і щиро печалився. Тільки Серафима весь час чогось плакала.

Такого похорону ще не знало село. Тут же, на подвір'ї, просто неба, всі старці після розкішної трапези повкладалися спати. Наступного дня Сулим кожному підніс по чарці самогону, поставив на столі учорашні недоїдки. Божі люди пили, їли і на всі лади вихваляли господаря, втішали його в горі...

...Батько останніми днями став ніби сам не свій. Боявся виходити з хати. Все, було, сидить і дивиться у вікно. Часом питав:

— А подивися, Миколо, то не Дем'ян часом їде вигоном?

Я дивився в вікно і ніякого Дем'яна не бачив. Дядько не приходив до нас... Мати до нього двічі ходила, та все даремно. Гордим був дядько Дем'ян...

Трохи стало легше на душі в батька, коли одного разу мати, прийшовши з лавки, сказала:

— Кажуть, що слідчий поїхав з села.

«Це добре! Значить, поїхав ні з чим. Інакше й бути не могло. Наша справа — сторона», — думав батько.

Він поголився, одяг чисту сорочку і вийшов за ворота. Куди він ходив, не знаю, але ввечері знову повернувся п'яний і знову повзав перед матір'ю на колінах. Мати з ним тепер не панькалася — гримала на нього, навіть пробувала бити. І дивно: він робився овечкою, покірно терпів усе.

Та часом у ньому пробуджувався звір, він оживав, ставав таким, яким був насправді: жорстоким, злим. Тоді перепадало матері, мені. Дівчат, як і раніш, батько не чіпав — жалів.

Життя моє після того, як здох жеребець, стало нестерпним. То була причина хоч у поле гайнути, а тепер з двору — ні на крок! Кури, кабан, дівчата... На мої плечі лягла домашня робота, бо ніхто, крім мене, нею не займався. Дівчата поняття не мали, як це наварити зілля і нагодувати кабана, як ганяти горобців у городі. А я ганяв!

Одного разу через тих клятих горобців я мало не став калікою.

На городі в нас ріс здоровенний сонях. Його мати берегла на насіння. Рядом з соняхом стояло опудало. Але на розбійників-горобців воно не справляло жодного враження. Вони, весело цвірінькаючи, зграєю налітали на сонях, безжально випивали насіння. Мені б і на думку не спало глянути на той сонях, чи є там насіння, чи немає, але Горпина додивилася.

Одного разу, за обідом, вона сказала:

— А Микола з нами не хоче гратися...

Батько й мати мовчали. Горпина, бачачи, що це на батька не подіяло, завела іншої:

— А він нас учора бив...

І це не допомогло. Мати тільки скося поглянула на мене, але не промовила жодного слова. Батько мовчки сьорбав борщ. Тоді Горпина сказала:

— А горобці сонях склювали!

— Як склювали? — вражено спитала мати.

— Склювали, той, що на насіння.

— Це правда, Миколо? — спитала мати.

— Не знаю, — відказав я. — Не дивився. Я горобців ганяю...

Мати покvapливо встала з-за столу і вийшла з хати. Через кілька хвилин вона повернулася.

— Виклювали, до єдиної насінини виклювали. А ти, чортів вилупку, все на вулицю баньки лупиш, на ставок!

— Нас не водить купатися, а сам ходиш! — знову підлила масла в огонь Горпина.

— А вчора, коли ми ходили до лавки, він мене ущипнув за ногу і я плакала, — озвалася Манька.

«Як їй не соромно, — подумав я. — Ущипнула вона мене за ногу, щоб я не так швидко йшов!»

Мати продовжувала шпетити мене на всі заставки, раз по раз зиркаючи на батька, який незворушно сидів за столом і старанно махав ложкою. Але і в нього терпець увірвався. Він встав з-за столу, підійшов до мене, і я побачив в його очах лютю.

Обличчя в нього поплямилось. Ніс почервонів, вилиці забігали, очі зробилися маленькими, хижими. Він уже підняв наді мною важку волосату руку. Бачачи, що непереливки, я миттю вислизнув із-за столу й кинувся до дверей. Тут мене батько й згріб, наче цуценя, за ноги. Я повис у його цупких, жилавих руках. Батько, сам не

тямлячи, що робить, важко дихаючи, розмахнувся мною і вдарив об двері.

Я почув несамовитий крик матері, яка кинулася обороняти мене; скориставшись з хвилинного замішання батька, скочив на ноги і, не оглядаючись, вибіг за ворота. Вже здалеку почув батькову погрозу:

— Додому не прих-о-дь, ледацюго! Уб'ю-у!

А я тікав усе далі й далі від дому, не знаючи куди, тільки б не чути цього крику. Тікав від страху. Мені здалося, що я вирвався з пазурів смерті, що я був уже мертвий і ожив. І якщо знову попадуся батькові в руки, не вирвуся. Мені стало себе так жалю! На мить уявив, що я вже мертвий. Сам-самісінький лежу на лаві, а біля мене Оксана, тітка Пріська і мертвий дядько Верпека... На ньому чорний костюм, такий, як я бачив у труні, а лице біле-біле, як полотно, руки худі, довгі. Він хоч і неживий, але говорить: «Чого ж так рано помер? А олівець де подів? Я тобі олівець купив і зошит...»

А потім раптом лице дядька Верпеки розплилося і переді мною появився дядько Дем'ян. Це він говорив про олівець, а я думав, що дядько Верпека. Мертвий кудись раптом зник, наче в тумані сховався. Я прийшов до тями. Серце несамовито калатало в грудях, боліла-розвалювалась голова.

Я біг до греблі повз двір баби Майорки, подалі від дому, від жорстоких, немилосердних батьків. До Свічка-рів вирішив не повертатися. Досить. Страшенно болять руки, ноги, ніє все тіло і всередині ніби щось горить. Я добіг до криниці і з струмка напився холодної джерельної води. Полегшало. І аж тепер трохи заспокоївся: де ж це я? В березі. Це не так далеко від дому. Але куди йти далі? Далі ліс, а в лісі, мабуть, вовки. А вовків я боявся. Та вовки, кажуть, влітку не страшні.

Вийшов на стежку, яка блищала росою, і попрямував до лісу. Ось і знайомий пеньок, на ньому колись ми сиділи з Оксаною і їли хліб із салом. Я забрів у траву і помацав, чи не виріс терен, який ми посадили з нею. Ні. Терен, мабуть, і не виросте, мати довго держала кісточку в запічку. Висохли... Куди ж, справді, йти?

Над яром, вище Попівської гори, недалеко від обгороїлої Прісьчиної хати, стояло кілька товстих старих верб. Кора на них вилущилася, і верби зробилися аж лисі. У деяких такі дупла, що хоч залазь туди. Так, залазь! Це ж справді добре — спати в дуплі верби, напівлежачи, чи навіть стоячи, тільки б не просто неба.

Довго ходив поміж вербами, шукаючи товсту, дуплисту. Нарешті знайшов таку, як треба: з великим дуплом і, на щастя, на дні — сіно. Мабуть, хтось уже спав у ній...

Я вліз туди — спершу ногами, потім втягнув голову і глянув угору. Крім зірок, нічого не побачив. Це й добре. Буду дивитися на зірки, згадуватиму все, що сказав на баштані дядько Дем'ян і про Чумацький шлях, і про школу, і про олівець — аж доки не засну. А засну, мабуть, скоро, бо втома дає себе знати. Нині тіло, болять ноги, руки. Розвальноється голова. Я торкнувся до скроні: вона була гаряча, з-під шкіри видулася гуля. Колись мати до такої гулі прикладала холодний ніж, це тамувало біль.

Мені стало байдуже до всього на світі — і до місяця, і до неба, і до Чумацького шляху, і до цієї верби, яка дала мені притулок. Хотілося зробити щось значне, таке, як дядько Верпека. Згоріти в огні, як він, і щоб так само потім усім селом співали пісень...

Це добре, що втік з дому. Туди я більше не повернуся. Прийдуть силою забирати — не підю. Буду кусатися, битися, але не підю. Блукатиму по світу, може, знайду когось із братів чи сестер.

Давним-давно я чув від Оксани, що в мене є десь брати й сестри. І що всі вони, мабуть, живі, але не знають, де я. Ох і радітимуть же вони, зустрівшись зі мною... Обов'язково знайду село, в якому народився. Це не так уже й далеко. А хоч би й далеко — дійду. Буду йти день, другий, третій... У людей проситиму шматок хліба, проситимуся на ніч, а, може, десь і в полі на сіні переночую — не страшно. Тепер літо.

Отже, вирішено. Завтра вдосвіта подамся на Саї, а потім на Степанівку, а звідти на Малу Багачку. Це недалеко від Хоролу. Хорол усі знають...

Сповнений райдужними думками, я почав засинати. Але заснути не вдалося. Я почув, як щось ходить навколо верби, гарчить. Щоб це могло бути? В мене всередині похололо. От тобі й маєш — вовк! Але ж вовки влітку людей не чіпають? А, може, це не вовк! Я затаїв подих. Знову щось загарчало. Те гарчання раптом переросло в тонке, розпачливе повискування. Я потихеньку підвів голову і, тремтячи весь, заглянув у маленьку щілину перед очима. Видно тополі над берегом, видніє пагорб, на якому стоїть Сулимів вітряк, але поблизу нічого не побачив...

Переборовши страх, я звівся на ноги і заглянув у більшу розщелину. Біля верби стояв великий кудлатий пес, це був... Сірко.

— Сіронько! — крикнув я радісно з дупла.

Почувши мій голос, собака гавкнув, весело забігав навколо верби, навіть у траві почав качатися.

Я виліз з верби, і Сірко одразу ж стрибнув мені на груди. Я гладив його по голові, по спині і мало не плакав. Як це добре, коли товариш не кидає товариша в біді. А кажуть, собака не думає! Думає, та ще й як!

— Сіроньку, собачко...

Радості моєї не було меж. Значить, ми вдвох. Нам тепер нічого не страшно. І добре, коли б Сірко мене ні-

коли не покидав. Я його не покину. Поділюся з ним останнім шматком хліба.

Сірко приліг на траві біля верби, я заліз у дупло і, вмоствоившись зручніше, приготувався до сну. Сірко не відходив від дупла, стеріг. Лежав тихо, причаївшись, тільки вухами водив...

А в лісі життя не змовкало. Десь стрепенувся сонний птах і перелякано засвистів: «Тюі-тюі-тю-у-у!» Сюрчали нічні музиканти-коники, озвався цвіркун. Під цю різноголосу музику я почав засинати. У траві зашаруділа миша. На неї загарчав Сірко. І знову тиша сповила все навколо. Повновидий місяць струшував і струшував на землю жовто-зелену порошу...

Світанком я проснувся якось одразу. В очі вдарило яскраве червоне сонце. Я такого великого сонця ще й не бачив: ніби круг із діжки, тільки розпечений, червоний, аж зір сліпить. Безпричинна радість сповнила всю мою істоту. Та одразу ж перед очима постали події вчорашнього дня і радості наче й не було. Натомість прийшов страх. Мабуть, мене шукають, може, вже обійшли кожну хату в селі...

Я вирішив востаннє заглянути на подвір'я, подивитися, що там без мене робиться.

Обійшов хату з берега ставка і звідти кукурудзинням наблизився до подвір'я. Сірко від мене не відставав. Я боявся, що його погукає мати або котрась із дівчат, і він видасть мою присутність. Але Сірка ніхто не гукав. На порозі сиділа мати, годувала курей. Біля хліва порався батько, лагодив ціп, молотити збирався, чи що. Дівчат не видно. Мабуть, ще сплять.

Ось батько підійшов до матері, сказав:

— Ціп знову розв'язався. Знайди шкіри.

— Де я тобі знайду її? — спитала вона сердито.

— Наритники від жеребця осталися. Вони в сінях за дверима.

— Різати наритники? Здурів, чи що...

Батько пішов у сіни, а мати сиділа на порозі і про щось думала.

«Значить, говорять про наритники, про ціп, а про мене — ні слова. Все так, ніби в цьому дворі мене й не було, ніби я тут не жив...» Стало боляче до сліз.

З хати вийшов батько, і знову розмова зайшла про наритники. Батько сердито обірвав матір:

— Хіба що тебе тими наритниками гнздатиму!

Мати промовчала.

Батько знову підійшов до хліва і заходився рихтувати ціпа.

— Ти Сірка годувала вчора? — спитав він згодом.

— Мабуть, Микола годував.

— Мабуть! — передражнив батько. — Пес голодний з ланцюга зірвався.

— Ніде не динеться, — заспокоїла вона батька.

Про пса розмова, а про мене ні гу-гу! Потихеньку свиснувши Сіркові, я почав вибиратися з городу в поле. Дійшовши до межі, ще раз окинув поглядом хату і звернув на путівець.

— Ну от, Сіроньку, мене ніхто не жде. Тебе ждуть. Але не раджу повертатися. З голоду здохнеш. Чув, що мати казала: «Микола, мабуть, годував». Я тебе годував, а більше ніхто. Коли я хворів і їздив у лікарню, ти цілими днями скавчав від голоду. За чим же жалкувати? Тепер у нас воля, нас жде дорога! А шмат хліба завжди випросимо в людей. Люди — добрі. Це тільки тут ми були чужими, приبلудами. Ти приبلуда і я.

Я говорив до пса, а він заглядав мені в очі, крутив хвостом, терся біля моїх ніг.

Ми вийшли на дорогу, що вела в Степанівку.

Сонце вже припікало...

Дорозі, здавалося, не було кінця-краю. Віднині дорога стає нашим постійним домом.

За горбом показалася тополя, отже, недалеко й село. Але не завжди, виявляється, тополя росте поблизу села. Вона може рости і в полі — самотня, струнка, горда. Хто її посадив тут? Для чого? Хіба, справді, не сумно одній стояти і боротися з вітром, бурею?

Ми постояли трохи біля тополі і рушили далі. Назустріч нам ішли косарі.

— Скажіть, до Степанівки далеко? — спитав я в переднього.

— А до кого ж це ти йдеш у Степанівку? — поцікавився він.

— Ми не в Степанівку, в Багачку...

Косар подивився на мене і, мабуть, догадавшись, що ми — це я й Сірко, усміхнувся:

— До Степанівки рукою подати, от тільки вийдете з балки на горку, а там і Степанівка.

Ми почимчикували далі, я позаду, Сірко попереду. З пшениці нам привітно махають голівками волошки, голубі-голубі, як небо, шелестять пшеничні колоски. Коли-не-коли з хлібів обізветься перепілка, скликаючи своїх діток, які теплими грудочками розкотилися по землі. А нас із Сірком ніхто не покличе, ніхто не жде...

Степанівка — село велике. Воно розкинулось під горою на кілька кілометрів. Як і в Стефанівщині, є вигін, на вигоні — лавка. Внизу — ставок, обсаджений корчуватими вербами. Гілля звисає у воду, і це надає ставку особливої принади. Хати такі ж, як і в Стефанівщині. Білі, недавно, мабуть, помазані; такі ж, як і в Стефанівщині, тини, ворота. Хто бідніший — без воріт, а хто ба-

гатший — у того ворота, ще й різьблені. У які ж ворота нам постукати?

Я, дійшовши до тину, на якому стирчали на кілках глечики, трохи постояв, дожидаючи, чи не вийде хто з хати. Незабаром вийшла вже не молода жінка в очіпку. Вона подивилась на мене якось цікаво і спитала:

— Чий ти, хлопче?

— Нічий, тітко...

— Як це, нічий? Бачу, що не степанівський?

— Ні, стефанівський...

— А куди йдеш? Та ще й з собакою...

— Іду шукати рідні. Я народився в Малій Багачці, а жив у Стефанівщині. Батько й мати померли.

— То ти сирота? — сплснула в долоні жінка.

— Сирота... Іду, може, брати живі...

— Лишенько, — забідкалася жінка. А потім стала, трохи подумала і перепитала лукаво:

— А ти, хлопче, не обманюєш?

— Йй-богу, ні... Не гріх, що й забожився...

— І давно ти в дорозі?

— З учорашнього дня.

— Мабуть, голодний? То заходь же в двір.

Я зайшов у двір і за мною поплентався, боязко оглядаючись на всі боки, Сірко. Двір був невеличкий. Одразу за хатою починався город, засаджений соняшниками, кукурудзою, гарбузами.

Жінка винесла ослінчик, запросила сісти до столу в тіні яблуні. Я сів, чекаючи, що ж буде далі. Вона знову пішла до хати, винесла хліба, дерев'яну ложку і велику миску такого пахучого борщу; що в мене аж у носі залоскотало і побігли слинки. Поставивши миску на стіл, вона сказала:

— Іж.

Я взяв ложку, помішав борщ і одразу ж вийняв звідти чималий шматок курятини.

Я сьорбав, дивлячись, як Сірко облизується. Бідолашньому теж хотілося їсти. Але як же йому дати?

Я діждався, коли жінка за чимсь пішла до хати, заховав у пазуху шмат хліба. Це для Сірка. Обгриз кісточку і теж сховав у пазуху. І це йому.

Жінка винесла кухоль холодного молока. Поївши борщу, я випив молоко з хлібом. Ох і наївся ж!

Доки я їв, жінка сиділа проти мене і стежила за кожним моїм рухом, припрошувала: «Їж, їж...» А коли я кінчив їсти, сказала:

— А що як прийдеш у Багачку, а там нікого з рідні немає...

— Піду далі.

— Куди ж?

— Куди очі бачать...

Жінка зітхнула і похитала головою. Я побачив, як з очей у неї збігла сльоза.

— Чого ви плачете, тьотю?

— Плачу, дитинко,— озвалася вона і змахнула сльозу рукою.— Згадала свого синочка. Йому б оце йшов сімнадцятий...

— А де ж він? — поцікавився я.

— Убили.

— Коли?

— У двадцятому...

— Такого малого і вбили? Хто ж його вбив?

— Махновці, синку... Налетіли на село, чоловік мій комнезаможником був. Чоловіка вбили і хлопця заодно.

— А сина за що? — спитав я тихо.

— За батька заступався. Кричав. Не пожаліли й дитини. Вбили. Так і поховали обох в одній труні...

— Так ви тепер самі?

— Сама, дитинко, як билина...

— А тих махновців побили?

— Не знаю. Мабуть, що побили.— Вона помовчала

якусь мить, а потім сказала: — Оце дивлюсь на тебе — точнісінько таким був мій синок. Таке ж чорняве волоссячко, таке ж довгобразе лице і навіть очі такі ж — голубі. Тільки синок тепер би старший був. Не встигли й карточки зробити. З чоловіка карточка є. А з синочка — немає.

У наше село якось приїжджав той, що людей з глини ліпить. Він пообіцяв мені синка виліпити з глини. Я йому розказувала, який у мого синочка був рот, ніс, очі, лице, а він ліпить. Але не кінчив. Захворів і виїхав із села... Я тепер сама хочу доліпити синка, доки не забувся. Не вмю, а ліплю. Дивилась, як той чоловік робив.

— А можна глянути? — спитав я.

— Чого ж, можна. Але там нічого не розбереш.

Жінка ввела мене в напівтемну кімнату, потім відхилила трохи на вікні раднину. На покуття вдарив пучок світла. Там, під образами, я побачив обривок з глини, який нічим не нагадував людину. Жінка почала мені розповідати:

— Оце, бачиш, ніс, він у нього був невеличкий, трохи курносенький...

Я глянув туди, де мав бути ніс, але побачив горбик, який не мав нічого спільного з людським носом!

— А ось це — рот, — і вона показала на проріз нижче носа. — Рот у нього теж був невеличкий, а сміявся дрібно-дрібно та голосно. І зараз чую той сміх. Перед тим, як махновці вбили, такий веселенький був, багато сміявся.

— А оце, ось очі, — знову показала мені жінка на якусь впадину.

І очей теж ніяких не було! Я не хотів розчаровувати матір. Хай вірить...

— От тільки вуха не виліплю. Вони в мене великі виходять... А в нього були маленькі...

Я нічого не сказав, лише зітхнув.

— За вухом у синка була маленька родимка. Я її пам'ятаю. Бо коли гладила його по голівці, завжди її знаходила...

Мати закрила вікно рядниною, і в хаті знову стало темно. І дивно, в темноті переді мною нараз ожив хлопчик — з маленьким носом, усміхнений, чорноголовий, але чомусь без вух. Замість вух я побачив чорну родимку...

Ми вийшли з хати. Жінка провела мене до воріт і журно сказала:

— А як не знайдеш братів — приходь. Мені веселіше буде...

— Спасибі, може, й прийду...

Сірко вискочив на дорогу і побіг уперед, оглядаючись, чи не відстав я від нього.

Я йшов і думав не про Сірка, а про те, що мені щойно показала жінка: про той шматок глини, який нібито відтворює образ її вбитого сина. Який же там образ? Вона просто уявляє сина, як уявив я. І хай це допомагає їй у великому горі!

Може, хтось колись знайде той обрубок глини з химерним ліпленням і подумає: неблаганний час зруйнував якусь химерну скульптуру? Може, це маленький ідол, а може, бог, якому молилися наші матері...

Для матері цей шматочок глини давно вже став богом.

Хай молиться мати своєму синкові! Хай. Він того заслужив...

Вийшовши з села, я завернув до вітряка і сів у холодку.

— Ну, а тепер, вірний друже, і ти пообідай. — Я дав Сіркові шматок хліба, що заховав потай від жінки, кісточку, мабуть, з півнячої ноги.

Сірко швидко впорався з немудрим обідом. Я встав, і ми знову вирушили в путь.

Дорога до Багачки йшла яром. Обабіч неї росла висока, уже випалена сонцем трава. У траві була сила-силенна коників. Тільки я звертав з дороги — вони десятками стрибали з-під ніг. Сірко ганявся за ними, клацав зубами, але, мабуть, жодного не спіймав.

Мені з думки не сходила жінка, з якою я щойно розпрощався. Може, такою доброю її зробило горе? Ні, мабуть, люди народжуються добрими. От моя мати — не добра, а батько — злий. І теж, мабуть, такими народилися. І я подумав: як добре жити в доброї матері... А мене ніхто ніколи не жалів...

Та й нащо мені ті жалощі? Хай жаліють слабих, немічних. А я не каліка. Виросту — сам себе пожалію.

Сонце почало хилитися до заходу. І тільки тепер я подумав: а що буде, коли ніч застукатиме нас у полі? Де ночувати? Кругом яруги, навіть жодної копички сіна не видно ніде. Я прискорив крок.

З яруг виповзали вечірні тіні. В душу заповзав страх. Сірко, здавалося, розумів мою тривогу, неспокоїно поглядав довкола і, раз по раз позираючи на мене, біг вперед: мовляв, давай швидше. Я поспішав за ним.

Ось ми вихопились на пагорб і тут на узбіччі яру, неподалік від густого тернику, я побачив велику копицю сіна. Одразу стало веселіше на душі.

Я подумав, що страх живе у темному лісі, у високих травах, у заростях, у кривчачах, проваллях, але не в чистому полі. Добре, що одразу за копицею тяглося рівне поле. Щоб підбадьорити трохи самого себе, я почав насвистувати. І справді, стало легше на серці. Біля копиці я зовсім заспокоївся. Копиця висока, і вилізти на неї було не так-то легко. Нарешті мені вдалося це зробити. Звичайно, можна було б просто насмикати сіна і влаштуватися на нічліг під копицею, та безпечніше буде, подумав я, видертися на неї і там переспати ніч.

Я вирив собі кубельце й одразу вклався. Сірко кілька

разів пробував видертися до мене, з розгону стрибав на копицю, але в нього нічого не виходило. Тоді він ліг на траві поблизу копиці і, висолопивши язика, не зводив з мене очей. Мабуть, бідолаха чекав вечері, але вечеряти було нічого.

Я лежав горілиць і дивився на небо, усипане зорями. Зорі в серпні світлі, мерехтливі, висять над землею низько, тому, мабуть, і падають часто. А може, падають від того, що саме в цю пору року вони дозрівають. Яблука, наприклад, дозрівають і самі падають. Так, мабуть, і зорі. Треба було розпитати про це в дядька Дем'яна...

З думками про зорі і дядька Дем'яна я заснув. А коли прокинувся вранці — ніяк не міг уторопати, де я. Сонце вже зійшло. Патлаті віхті туману, чіпляючись за кущі терну, заповзали в яруги. В степу посвистували ховрашки, щебетало птаство. Під копицею, поклавши голову на лапи, дрімав Сірко.

Я зліз із копиці, і ми знову вирушили в дорогу.

І як же я здивувався, коли, пройшовши з кілометр, побачив у долині село. Це, мабуть, і була Мала Багачка. А ми ночували в полі. Та жалкувати не доводилося. Спитьесь в полі добре, міцно. Просипається здоровий, бадьорий, ніби настояний соками й пахощами трав, хлібів, квітів.

За годину ми вже були в селі. Але, на жаль, це село виявилось не Малою Багачкою, а хутірцем, якому й назви не було. Багачка — далі, й до неї треба йти ще з годину. Що ж, підемо! Це не так далеко!

Коли ми ввійшли в Малу Багачку, сонце уже припікало добряче. Люди давно були в полі. Ніде ані лялечки. Закінчувалися жнива — гаряча пора в селі.

Біля однієї з хат я побачив, нарешті, високу худу жінку з синцями під очима. Вона саме витягала з колодязя воду.

Я швиденько підійшов до неї і, чемно привітавшись, запитав, чи не знає вона Терешка Вернидуба.

— Не знаю ніякого Терешка,— сердито буркнула жінка і, підозріло змірявши мене з ніг до голови колючим поглядом, пішла в двір.

Мабуть, чи не злякалася вона, бо я трохи скидався на волоцюгу: у руках щіпок, без кашкета, у полатаній сорочині, стомлений, невмитий,— волоцюга та й годі!

На моє шастя, в сусідньому дворі, притулившись до лоню дашком до лоба, пильно дивилася на мене якась огрядна молодиця. Я попрямував до неї.

— Терешка Вернидуба? А навіщо він тобі знадобився? — поцікавилась вона.

— Я, тітонько, тут народився. А потім мене взяли чужі люди за дитину, а тепер ось прийшов подивитися на батьківський двір...

Жінка журно похитала головою і знову запитала:

— А до кого ж ти йдеш?

— Не знаю. Може, знайду брата, сестру. А батько й мати давно померли...

— Померли,— зітхнула жінка.— А брати й сестри твої розійшлися по світу. Вони старші за тебе були, якщо ти справді той найменшенький, що народився, коли мати вмерла. Твою матір звали Мариною.

— А скажіть, де наша хата? — не терпілося мені.

— Хата? — перепитала жінка і знову важко зітхнула. Немає твоєї хати. Її спалив корчмар. А того корчмара недавно вислали на Соловки.

— А де ж вона стояла?

— Як минеш оці дві хати, підеш ліворуч понад ставком і низом-низом, аж у самісінький кінець. Там, у кінці греблі, побачиш яблуню-дичку, ті яблука ніхто й не рве, вони кислі. Ота яблуня росла у вашому дворі.

Я подякував і пішов дорогою вниз до ставка. Це був не такий ставок, як у Стефанівщині. Він майже весь

заріс лататтям і очеретом, тільки посередині довгатилося плесо. У Стефанівщині городи за хатами, а тут, у Багачці, перед хатами, спускаються до берега.

Коли я повернув ліворуч, у напрямі яблуньки-дички, Сірко раптом жалібно заскавучав, кілька разів гавкнув. «Що б то мало означати?» — дивувався я.

— Чого ти, Сіроньку? — спитав я ласкаво в собаки.

Але Сірко не звернув уваги на мій голос, нашорошив вуха, закрутив хвостом, а потім кинувся бігти і на кілька хвилин зник з моїх очей.

— Сірко! Сірко! — кричав я вслід собаці. Та це не допомогло. Сірко не повертався. Коли я підійшов до яблуньки, що стояла самотньо в бур'яні, я побачив таку картину: Сірко нюхав землю, яблуньку, бігав, качався, гарчав — радості його не було меж! Не було сумніву: собака пізнав землю, де народився й жив. Скільки ж це минуло відтоді років? Десять? А може, менше? Мені восьми, а Сіркові ж, мабуть, більше.

Пам'ять не підвела Сірка. Це дійсно була наша колишня хата. Вірніше, не хата, а те місце, де стояла хата. Єдина яблунька нагадувала про неї.

Попробував яблучко. Кисле. Я стояв посеред пустки, зарослої бур'яном, і в уяві моїй враз вималювався образ матері. Яка вона? Мабуть, низенька на зріст, суха, трохи надломлена в плечах. Тому й не дивно, що померла. Що робила мати, коли вставала вранці? Мабуть, бралась за рогаці і поралась біля печі. Матері вічно прикипають до печей і, може, від того горбляться? Ні, горбляться не від того, а від щоденної важкої праці. Яка вона з виду була? Круглолиця, бліда, червонощока? Мабуть, бліда. А очі які? Мабуть, такі ж, як і в мене: трохи голубуваті. А на очі спадало пасмо сивого волосся...

Ось така моя мати: низенька, згорблена, висушена

на опеньок, з-під очіпка сиве волосся і сама тиха-тиха, ніби налякана.

Де ж твоя могила, рідна мамо! Дала мені життя, дала свій останній подих, а сама пішла спочивати в сиру землю.

Хто ж хоронив тебе і як? Скільки людей було на твоїх похоронах? Мабуть, мало, бо ніхто не справляв поминок. Діти одразу ж розбрелися по світу, мов руді миші...

Пером тобі земля, моя ласкава, добра мамо! Розігнали нужда та горе твоїх діток, десь поневіряються по світу. Спи, рідненька мамо! Я не потривожу твій сон...

Я почав очима шукати материної могили, бо тоді ще не знав, що матір поховали на сільському цвинтарі. Чув, що мати похована в садочку біля хати, бо на кладовище нічим було відвезти. Корчмар усе до нитки забрав. Не посоромився людей, не побоявся бога. А сусіди на той час уже давним-давно поїли навіть своїх коней. Бо то був голодний 1921 рік...

У бур'яні я розшукав якийсь горбик, але то виявилася не могила, а мабуть, піч, яку давним-давно розвалили. Покопирсавшись у землі, я знайшов кілька цеглин. Так воно й є. Тут стояла піч.

Мене раптом хтось нагукав:

— Хлопче, а що ти там робиш?

— Це наш город,— сказав я.

— Чий це ваш? — здивувалася жінка.

— Я — син Терешка Вернидуба...

Жінка, підсмикнувши спідницю, підійшла до мене і з цікавістю почала розглядати:

— Іван?

— Ні.

— Гаврило?

— Ні...

— А більше в Терешка синів не було.

— Я найменший, як народився — мати вмерла.

— Господь з тобою,— перехрестилась жінка.— І ти вижив?

— Вижив...

— Тебе баба Тарабанка комусь віддала. Тобі ще й року тоді не було. Пригадую, пригадую,— хитала головою жінка.— А як же ти забився у наші краї?

— Прийшов, може, кого з братів побачу, або сестер...

— Братів у тебе було два, сестер п'ять. Я їх пам'ятаю всіх. А от де вони зараз — не знаю. Розбрелися, хто куди. А може, в двадцять першому й не вижили. У нас був великий голод.

— А скажіть, де похована моя мати?

— Дай, боже, пам'ять,— аж за голову взялася жінка,— сама ж труну виносила з хати, сама й яму копала. Нас троє несло покійну на цвинтар, двох уже, царство їм небесне, господь прибрав... Тільки й залилась я. Мене звали Ольгою Янчуківною, сусідка ваша. Вона повела мене на цвинтар, довго шукала в бур'яні, нарешті сказала:

— Могила тут! — Намацала стовпець від хреста.— Десь, мабуть, і хрест рядом валяється...

Я побрів у бур'ян і знайшов дубову, побиту шашлями, гладко витесану дошку, на якій було викарбувано розпеченим гвіздком: «Раба бож... Мар... Сконча... 1... год...»

Так, сумніву не було: ми знайшли могилу матері.

— Спасибі вам...— сказав я пошепки.

— За що ж спасибі? — озвалася жінка і згодом додала: — А де ж ти зупинився, сину?

— Ще ніде,— відповів я байдуже.

— То, може, до мене підемо? Ми ж сусідами були...

— Що ж, підемо... Але я сьогодні ще тут побуду. Ви дасте лопату?

— А чому ж не дати? Так, так, синку,— догадалася жінка, нащо знадобилась мені лопата,— могилку зроби, хоч мертвій байдуже...

Янчуківна повела мене цвинтарем, і незабаром ми вийшли на стежку, що вела до її оселі.

— Оце тут я й живу. А ваша хата стояла трохи нижче, там, де яблуня. Стара-стара, скособочена.

Ми ввійшли в зарослий споришем двір.

— Посидь трохи під грушею, відпочинь,— сказала Янчуківна і спитала: — А як же тебе звати?

— Миколою.

— Посидь, Миколо, я швиденько!..

Незабаром вона принесла в глечичку молока, поставила на стіл:

— Пий, їж...

А сама, щоб не дивитися, як я їм, пішла поратись по хазайству.

Я кинув шматок хліба Сіркові, а сам надпив молока просто з глечика, без хліба, потім налив у кухоль і почав запивати хліб молоком. Та й смачний же хліб з холодним молоком!

Я випив два кухлі і одразу ж відчув, що живіт зробився ніби барабан. Незабаром прийшла Янчуківна.

— Їж, їж, проголодався...

А потім згодом, щоб не мовчати:

— А чий же це собака?— спитала.

— Батьків,— відповів я.— Коли мене люди забрали й відвезли в Стефанівщину, Сірко наздогнав нас у дорозі. А потім повернувся назад у село. А через деякий час з'явився в мого нового батька, в Стефанівщині. Там і жив.

— Невже це те саме цуценя, що було в Терешка?— здивувалась Янчуківна.

— Не знаю, може, й те саме...

— А ти живеш у прийомного батька, чи ні?— подікавилася жінка.

— У нього не було дітей, а потім народилося двоє. Я виявився зайвим... Він обижав мене, бив мало не щодня. Я і втік...

— Бідна, бідна дитина,— пожурилася Янчуківна.— Що то значить — нерідна мати...

Янчуківна запропонувала мені переночувати в неї, я охоче погодився. Надвечір, коли спека трохи спала, я взяв лопату й пішов на могилу матері.

Наносив землі, нагорнув горбик, обклав його дерном і полив водою, очистив навколо бур'ян. На хрест сплів вінок з васильків і ромашки. Дехто з перехожих зупинявся і здивовано питав:

— Чий же то хлопець могилку опоряджує? Кому?

— Бог його знає, що за хлопець...

Жінка послала мені в хліві на сіні, дала рядно, і я, стомлений, одразу почав засинати. Не бачив, де й подівся Сірко, навіть забув про нього. Нагадала Янчуківна:

— Собаці твоєму їсти дала — не їсть. Засумував, чи що?

— Це з ним буває,— усміхнувся я.— Згадав, мабуть, своє колишне собаче життя...

— Спи, спи, синку,— ласкаво сказала Янчуківна і пішла до хати.

Коли я вранці проснувся, одразу ж спитав:

— А де Сірко?

Янчуківна відповіла:

— Я й не подумала, де б міг бути собака?

Я покликав його. Сірко не озвався. Покликав знову. Де ж він міг подітися? Сірка я знайшов під яблунею на нашому дворі. Мій вірний побратим був мертвий.

— Від старості здох,— сказала, хитаючи головою, Янчуківна.— Видно, розумний був собака.

Неподалік від старої яблуні я викопав яму і поховав свого вірного друга. На очі мені накочувалися сльози. Так жалко було бідолашного Сірка...

Тепер я залишився один, як палець. Повернувшись до хати, сів снідати. Їсти не хотілося, але я знав, що треба їсти, бо тепер уже невідомо, коли й поїм. І невідомо куди піду...

Мій настрій передався Янчуківні:

— А їси ти погано. Їж, їж, дитинко, не журись.

Після снідання Янчуківна дала мені на дорогу хліба, трохи сала, і я пішов. Біля воріт вона жалісливо спитала:

— А може б, сину, zostався в мене?

— Е, ні... Треба йти. Може, розшукаю когось із братів або сестер.

— Ну, з богом, дитинко...

І заплакала.

— А ви не плачте... Я вже великий! Не пропаду.

Жінка ще довго стояла біля воріт і витирала сльози.

Що ж, тепер за життя треба боротися самотужки. Боротися і вибороти!

Я звернув на дорогу, що вела в степ, і невдовзі виїшов на «шведську» могилу. Вдихнувши повні груди свіжого степового повітря, закричав:

— Еге-ге-ге-ге-е!

Луна покотилася степом. Голос мій загубився в густих травах, що почали вже жухнути від серпневого сонця.

А я підставляв вітрові лице і кричав:

— Бий, вітре! Бий! Ми ще з тобою поборемося!

Я підіймав до сонця руки й просив:

— Світи, сонечко, щоб я швидше ріс!

Потім, ганяючись за вітром, бігав степом.

Тихо шелестіла пожовкла трава. Незабаром її прибіють дощі, придавлять сніги. Трава віджила свій вік.

Вона за літо напилася роси і вволю накупалася в краплях дощу, а тепер жовкне, помирає... А моє життя тільки-но починається. Мені ще й по росах ходити, і під дощем мокнути, і з вітром у степу змагатись.

Я знову зійшов на дорогу, довгу, безкінечну.

Німує, печалиться степова дорога... Простяглася серед полів і нема їй кінця-краю. Вона кличе в далекі світи, туди, де мене ніхто не жде. Але я мушу йти, я мушу вибрати, як казав дядько Дем'ян, свою дорогу в житті...

Я йшов довго, швидко, ніби мене хтось десь чекав...

І мене таки чекали. Зійшовши на пагорб, я побачив самотню людину, простоволосу, трохи згорблену. Вона дибала, виставивши поперед себе руку з костуром. Через плече перекинута полотняна торба, через друге — кобза.

Бражений цим незвичайним видовищем, я зупинився і стежив за невідомим. Важко було повірити, що сліпий кобзар наважився йти в дорогу без поводиря. Сам-самісний. А може, він не сліпий? Але по тому, як він ішов, одразу скажеш: сліпий.

Я підійшов ближче. Кобзар ступав тихо, обережно, трохи боком, виставивши наперед плече. Часом він зупинявся, повертав голову до сонця, мружився, ніби вгадував по ньому дорогу, і дибав далі.

Кобзар знову зупинився, обмацав костуром узбіччя й сів.

Наступної миті він зняв кобзу, поклав біля себе. Очевидно, вирішив чекати людей: може, хтось ітиме по дорозі і заведе діда до села...

На вигляд йому було років шістдесят, а може, й більше. Густа сива борода прикривала худу, з великим борлаком, шию. Ніс прямий, кінець його нагадував картоплину і такого кольору, як шкурка у молодій картоплі.

Обличчя кобзаря — незвичайно бліде, очевидно, він був хворий.

На плечах у старого латана-перелатана сорочка, комір якої був настільки засмальцьований, що не вгадаєш, якого він кольору. Біля нього лежав костур і старенька кобза без однієї струни.

Мою увагу привернула кобилка на кобзі, зроблена, мабуть, не з простого дерева.

Старий перехрестився і поліз рукою в торбу. Звідти вийняв сухий чорний окраєць хліба і почав його жувати. Жував довго, зігнувши шию, аж напружився. Мабуть, у неборака не було зубів. Яснами перетирив окраєць.

Я подумав: чи підійти до діда, чи обійти? А коли піти, то що йому сказати, з чого почати розмову?

Наблизившись до кобзаря, я, щоб не злякати його, пошарудів ногою в сухій траві. Кобзар одразу насторожився:

— Хто там?

— Здрастуйте, дідусю! — крикнув я.

— Здрастуй, синку, — відповів ласкаво кобзар.

— Відпочиваєте, дідусю?

— Відпочиваю.

Я підійшов до нього і сів поруч.

— Сідай, сідай, відпочинь і ти.

Дід кашлянув, поторкав кобзу, костур і спитав:

— А ти куди ж прямуєш?

— А йду, куди очі бачать.

— Моїми словами, синку, говориш. Ну що ж, не хочеш казати — допитуватись не буду...

— Йй-богу, дідусю, сам не знаю куди йду! — заборився я.

Дід простяг руку, очевидно, хотів торкнутися моєї голови. Я нагнувся. Він шерхлою загрубілою долонею покуйовдив мені волосся:

— Чорноголовий...

— А звідки ви знаєте, що я чорноголовий?

Волосся шорстке. А в білоголових воно м'яке...

Дід поклав руку на струни кобзи і почав тихенько їх перебирати.

— То ти не знаєш, куди йдеш?

— Не знаю, дідусю...

Я ці слова сказав, мабуть, широко, непідробно. І це діда підкупило.

— Виходить, сирота?

— Сирота, дідусю...

— Ходиш, хліба просиш?

— Ще не просив. Люди самі давали.

Дід підсунувся ближче.

— Скільки ж тобі літ?

— Восьмий. Батько й мати давно померли, я їх не пам'ятаю. Баба віддала мене чужим людям, у яких не було дітей. Я в них і жив. А як стали в тих людей свої діти, почали бити... Зайвий...

Дід знову простяг руку і погладив мене по голові.

— Значить, ти сирота, — промовив він у задумі, і я помітив, як лице його зробилося серйозним, зосередженим.

— Водив мене теж сирота, але, бачиш, я остався сам...

— Що, покинув? — поцікавився я.

— Втік. Обікрав і втік.

— Як це, обікрав?

— Сліпого просто обікрасти, — сказав байдуже дід. — Бачиш, торба порожня?

— Що, й хліб забрав?

— І хліб забрав...

Я мовчав, не знав, що й сказати: обікрасти сліпого!

— То був, дідусю, не сирота! — сказав я рішуче. — Так сироти не роблять.

— Він збрехав мені. Покрав дома крашанки, продав їх і купив собі пугач, щоб лякати людей. Батько нахвалвся його побити, він і втік. А я повірив, що сирота...

— А звідки ж той хлопець? — спитав я.

— З-під Хоролу. Є там хутір — Морозівщина. Питав людей, що за хазяїн? Багатий, кажуть, має вітряк...

— А що він украв у вас, дідусю?

— Трохи було грошей, сім рублів. Думав на зиму свитку купити, сорочку, чоботи... Вночі, коли я заснув, усе забрав...

— А як його звали, дідусю?

— Навіщо це тобі? Бог з ним. Сімома рублями не розбагатіє.

— Ні, дідусю, я хочу знати, — наполягав я.

— Звали Семеном, Семен Крамаренко... Низький, опецькуватий... Коли водив мене, мав звичку лякати. Тільки задрімаю, а він пугачем — ляс! Над самісінькою головою. Спершу я сердився, лаявся, а потім звик. Хай, думаю, дитина балується.

— Поганий хлопець! Коли б я його зустрів — морду б набив, — сказав я.

— Морду бити — пусте...

Дід знову потягся рукою до струн, і від його дотику вони одразу загули, ніби сполошилися.

— Ну, а ти ж що думаєш робити?

— Я? Не знаю... Буду йти.

— Куди ж?

— У мене десь є брати і сестри. Може, знайду. Буду в людей питати.

— Довго будеш питати, — озвався дід. — Істи в дорозі хочеться, ноги болять, спати треба. А де ночуватимеш?

— Де ніч застане...

Дід погладив бороду, зітхнув і глухо проронив:

— А вдвох було б краще...

— А ви хочете, дідусю, вдвох? — зрадів я. — Я вас нікому не дам в обиду. І торбу носитиму, щоб вам легше було. І костур візьму, від собак боронитиму. А ви тільки гратимете...

— Спасибі, синку. Чуло мое серце, ти не з тих, хто зрадить у дорозі, обманить...

— Ні, ні, дідусю... І веселіше буде вдвох. Ми заробимо ті сім карбованців, я вам, дідусю, шапку куплю, і сорочку, і свитку...

— Та й ти ж босий, синку...

— А я і взимку іноді ходив босяком. Бувало, через вигін як учешу до сусідського хлопця гуляти.

— Бідний чоловік був, чи що?

— Ні, не бідний. Скупий. І злий. То йому так, мабуть, було пороблено.

— Бідняк, що, — вів своє дід, — голий, як сокіл. Землю революція дала, а далі, що хочеш, те й роби. Сутуж на землю. А вона, земля, бідняку не піддається. Сили в нього мало...

— Як це — з землею і сили мало?

— Малий ти ще, не тямиш...

— А в мого нерідного батька був жеребець, він мав п'ять десятин землі, була корова, а ще раніше — воли...

— Виходить, чоловік не з бідних?

Про батька мені зараз не хотілось говорити. Та й сонце вже звернуло на вечірній пруг, треба було йти, щоб завидна добратись до села.

— Може, дідусю, підемо? — сказав я.

— Що ж, ходімо. Значить удвох? — спитав він.

— Удвох!

Я взяв дідів костур, надів на себе торбу. Вона мені була аж до п'ят.

— Довга торбина, — сказав я.

— А ми її підв'яжемо, — спокійно озвався дід.

Він зняв з мого плеча торбу, одміряв віршовку і зв'язав вузол, та так майстерно, що й видющий би не втяв.

— Ти мене за руку не веди,— сказав дід,— бо так швидше втомимося з тобою. Ти йди попереду, а я ззаду, тільки не дуже одривайся від мене. На два-три кроки, щоб я чув. І ми швидко дійдемо до села. Попереду хутір Морозівщина, його обійдемо, а підемо в Ковалівку. Якраз до заходу сонця й дійдемо...

«Морозівщина! — подумав я.— Ні, ми цей хутір не обминемо. Я обов'язково повинен зустрітися з Семеном Крамаренком...»

Але про це дідові не сказав.

Я підсмикнув торбинку, яка тепер була мені по коліна, дід перекинув через плече кобзу, і ми вирушили в дорогу.

На душі було легко, радісно: адже я тепер не самотній та й добре діло зробив для сліпого. Веду його уважно, вибираю дорогу, щоб не було ні грудки, ні горбика. Щоб не спіткнувся дід...

Я оглянувся назад і, побачивши, як дід поважно і впевнено крокує за мною, ще раз спитав про Семена Крамаренка:

— А де ж він, дідусю, вас покинув?

— Довело бісове хлопчеченя до багачанської греблі, і я мало в ставок не шубовснув. А звідти сліпому не вилізти. Гребля висока, а ставок глибокий... І це за сім рублів! Дурний хлопець, дурний. Попросив би, я йому й так оддав би.

Те, що дід розповів, вразило мене до глибини душі. Невже на світі існують маленькі мерзотники? Я думав, що мерзотниками бувають лише дорослі.

— Дідусю, аж не віриться, що бувають маленькі мерзотники! — сказав я.

— Бувають. З них виростають великі...

Я йшов і згадував усіх хлопців у селі Стефанівщи-

ні — цікаво, хто з них виросте мерзотником? Нікого не знайшов! Мабуть, таких рідко земля родить. Це й добре.

«Чекай-но,— подумав я,— скільки розмовляв з дідом, а не знаю, як його звати».

— Дідусю,— сказав я,— а як вас звати?

— Раніше скажи ти,— посміхнувся кобзар...

— Мене — Миколою. Прізвище було Свічкарь...

— Це прізвище церквою пахне. А я церкви не люблю. — Дід трохи помовчав і додав: — Мене звати просто — Кобзарем. І для тебе я Кобзар. А зроду — Кушнарєнко Данило Степанович. А краще зви мене Кобзарем. Як люди.

Так за розмовою про се, про те ми й незчулися, як дійшли до низьких кучерявих верб.

— Діду, а я бачу верби.

— Значить, скоро Ковалівка. За вербами вниз.

— Дідусю, а звідки ви так добре знаєте села? Ви ж їх не бачите?

— Я колись, синку, все бачив. А сталося так, що осліп.

— Розкажіть мені, дідусю.

— Ні, це історія довга й сумна. Хай колись розповім. Скоро село, а нам треба співати веселих.

— А куди Ковалівка — праворуч чи ліворуч?

— Ковалівка — прямо. А Морозівщина — ліворуч, — відповів дід.

Я повернув ліворуч. За півгодини ми були вже на краю хутора...

— Дідусю,— сказав я,— ви посидьте під вербою, а я сходжу в хату, вона ген-ген на горбку! Пити захотілося...

— Ну, що ж, синку, посиджу. Але не барися,— мовив дід.

Я одразу ж гайнув не до хати, а до вітряка, який стояв обіч дороги. «А якщо це вітряк Крамарєнків?

А може, там пощастить і Семена зустріти? — думав я, поспішаючи.

Мені пощастило. На млиновому камені, що вгруз у землю і від часу аж посірів, сидів хлопець років дев'ятидесяти.

— Ти не Семен? — спитав я його одразу.

— Семен... — розгубився той.

— Крамаренко?

— А нащо я тобі?

— Зараз узнаєш!

Я з ходу кинувся на Семена і вчепився йому в груди. Від несподіванки він розгубився. Я притримав його за сорочку, підставив ніжку і Семен беркицьнув на землю. І ось тут, на землі, сидючи зверху на Семенові, я й почав його гамселити, примовляючи:

— Оце за сім рублів! Оце за діда! Оце за те, щоб не був мерзотником!

Семен був настільки ошелешений несподіваним нападом, що навіть не пробував одбиватися.

— Тату-у! — закричав він не своїм голосом. — Убиваю-у-уть!

Я ще раз ударив його кулаком у зуби, зірвався з місця і кинувся навіткача. «Хай спробують тепер догнати!»

На крик Семена з вітряка вибіг батько. Що йому сказав Семен — не знаю. Батько лише подивився в мій бік і погрозив кулаком.

Захеканий, мокрий, я прибіг до діда й сказав:

— А тепер можна і в Ковалівку!

— Моторний ти, хлопче, — весело відповів дід.

Про те, що тільки-но сталося, я йому не сказав. Боявся, що буде гніватись.

«А Семен довго пам'ятатиме мене», — гордий за свій вчинок, подумав я.

Тільки-но ми ввійшли в Ковалівку, за нами вчепилася бігти дівчора.

— Кобзар іде! Кобзар! — вигукували вони.

Біля однієї з хат дід спитав мене:

— Тут колода є?

— Є, — здивувався я.

— Що ж, можна й сісти...

Він зняв кобзу, вмоствився на колоді, напружив слух.

— Заграйте, діду, заграйте! — посипалося з усіх боків.

Я поважно сказав дітлахам:

— Не товпіться. Дідові важко дихати!

Хлопчики покійно відступили.

Дід торкнув струни кобзи і полилися звуки. Спершу тихі, неспіливі, потім дужчі, рокітливі. Кобзар трохи хрипким, але приємним голосом затяг пісню:

А Ярема та Хома
Родилися без ума...

Хлопчаки сміялися, пританцьовували на місці. Я окинув гордо натовп і помітив, що він значно побільшав. До дітлахів приєдналися й дорослі. Вони мовчки зосереджено слухали пісню.

А дід виводив:

А Ярема та з Хомою
Та родилися зимою...

І знову — регіт. Мені було дивно: чого сміються люди з дідової пісні, яка аніскілочки не смішна. Далі пісня справді була смішною. В ній розповідалося про те, як брати їздили на оглядини, але один запряг вола в хомут, а другий коня в ярмо...

Враз обірвалася пісня. Замовкли струни кобзи. Люди теж мовчали, ждали, що буде далі. — Кобзар підвівся й сказав:

— Посміялися і досить. Підемо шукати вечерю, а як повечеряємо — ще заспіваємо.

Я подумав: «Хто ж нам приготував вечерю? Що, це він каже?» На моє велике здивування до діда підбігли кілька хлопчаків і почали навперебій просити його:

— До нас, дідусю! До нас!

— А в нас сьогодні борщ з курятиною!

— А в нас каша з салом!

— А в нас пиріжки з сиром!

З гурту вийшов статечний чоловік, дітлахи дали йому дорогу. Він підійшов до діда й сказав:

— Давно не був у наших краях, Даниле Степановичу... Прошу до господи.

— Це ти, Гнате?

— Я. Чого вам, наче старцям яким, випрохувати шматок хліба...

Дід перекинув через плече кобзу:

— А ти що, просив? — звернувся він до мене. — Я тільки руку простяг. На вечерю хліба хотів... — белькотав я.

— Більше цього не роби. Ми, кобзарі, горді. Хліб не випрошуємо, а заробляємо. Щоб знав наперед.

Чоловік, якого дід назвав Гнатом, привів нас до високої білої хати, на порозі якої нас зустріла низенька жінка.

— Приймай гостей, — ласкаво озвався до неї чоловік.

— Данило Степанович? — здивувалася жінка. Вона взяла Кобзареву руку й потиснула її.

— От, їй-богу передавиш! — сказав жартома дід.

Ми ввійшли в хату. Під рушниками не було жодного образу. На покуті — портрет Леніна. Над полом висіла у величезній блискучій рамі картина, яка розповідала

історію шевченківської Катерини. Ось вона з москалем у садочку, ось з нею розмовляє батько, схилившись на стіл, ось вона йде полем... Малюнків, мабуть, з двадцять...

Нас роздягли, посадили до столу. Я подумав, що ми, мабуть, прийшли в гості до якогось дідового родича або свата, бо так гостей приймають тільки рідні. Але дядько Гнат був просто добрим знайомим Данила Степановича. Про це я дізнався пізніше. Дорослі випили, а про мене ніби й забули, однак дід нагадав:

— А оце зустрівся мені хлопчик. Сирота. Жив у чужих людей...

Дядько Гнат ласкаво глянув на мене:

— Іж, їж... Тобі вчитися, мабуть, пора?

— Пора.— сказав я.— Мені дядько Дем'ян обіцяв олівець подарувати.

— Олівець не штука. Штука — добре вчитися...

Вони знову всі троє почаркувалися і дружно випили.

Я вслухався в їхню розмову і подумав, що це, мабуть, добрі, дуже добрі люди. Не знаю, чи пригріє нас так сердечно ще хтось у дорозі, чи будемо такими бажаними гостями в іншій хаті. І дядько Гнат сердечний, хоч на вигляд трохи суворий, і його жінка, маленька, моторна, привітна...

Коли ми добре повечеряли, дядько Гнат сказав:

— А тепер і спати час. Завтра треба їхати...

— І то так,— погодився дід.

Хазяйка перед сном запропонувала нам помити голови. Вона повела нас із дідом у хатину, поставила величезну балію й ночви, поналивала в них гарячої води, поклала мило.

— Мийтеся.

Ми пороздягалися до пояса і заходилися милити голови. Нам принесли обом чисті сорочки, випрасувані ка-

чалкою, і ми одяглися, як святі. Жінка повела нас до полу й сказала:

— Лягайте, спіть... Завтра вдосвіта Гнатові в губернію треба.

Я ліг і не одразу заснув. Чомусь причепилося слово «губернія», почало точити мозок. Що воно за слово таке? Завтра спитаю в діда.

Удосвіта ми з дідом були вже в дорозі. Коли вийшли за село, я спитав діда:

— Дідусю, а що вам дядько Гнат — родич?

— Родич, питаєш?— ніби не почув дід.

— Еге ж...

— Колись разом сиділи в буцегарні, як гуральню поміщицьку спалили.

— А ви що, діду, воювали проти гуральні? — не розуміючи, що таке гуральня, спитав я.

— Не проти гуральні, а проти поміщика. Проти тих, кого в сімнадцятому вигнали з нашої землі, щоб життя краще стало.

— А чому ж і досі погано живеться?

— Ще не все зроблено, синку. Треба бідняків до гурту. Непман їх душить, куркуль смокче кров.. Не обійдеться, мабуть, знову без крові...

«Виходить, знову буде війна,— подумав я,— адже кров проливають на війні». Спитав:

— А ким же тепер у селі дядько Гнат?

— Голова сільської Ради.

— А ви часто, дідусю, тут буваєте?

— Не часто... Але якщо в цих краях буваю — Гнатову хату не минаю...

Ми вийшли в степ, мовчазний, похмурий. Земля ждала осені. Дід почухав потилицю, повернув очі до сонця й сказав:

— А воно час і снідати...

Ми сіли на белебні, очевидно, це була колись могила. Дід зняв кобзу, я поклав біля ніг костур і поліз у торбу.

— Ого! Тут є чим поласувати...

У хустці були крашанки, сало, пиріжки, груші, величезна пухка хлібина.

— Що будемо їсти? — спитав я.

— Все одно...

— Дідусю, — звернувся я до кобзаря після сніданку, — розкажіть, як ви стали сліпим? Ви ж обіцяли.

Дід блиснув білками, спохмурнів і одразу почав:

— У вісімнадцятому. Тебе ще й на світі не було. На Україні петлюрівці колобродили, галасували про самостійну Україну, ненькою її називали. Я тоді працював у вагонному депо в Крюкові і одного разу на мітингу виступив проти петлюрівців.

— Ми все бачимо, панове, — сказав я одному лисому петлюрівцеві, який стояв у натовпі. — Але не вдасться вам продати Україну.

Петлюрівець аж підскочив, почав сікатись до мене з кулаками, та робітники втихомирили його.

Наступного дня почалися арешти. Заарештували й мене.

Привели в кабінет якогось начальника, а від нього самогоном тхне за верству.

— Що за бидло? — спитав начальник.

— Це той, що вчора агітував проти Центральної ради. Це він підбурив людей проти офіцера Самсона Кваші...

Я подумав, що начальник, який сидить за столом, не цивільний, а військовий. Його величали високородієм. Дійсно, це був підполковник. Він дуже погано розмовляв українською мовою. Встав із-за столу, проскрипів чобітьми, підійшов до карафи, напився води, ще раз глянув на мене й ламаною мовою гаркнув:

— Гето он говоріль, что всьо відіт?

— Він, ваше високородіє, — повторив петлюрівець, який стовбичив біля дверей.

— А что ви бачите? — перепитав підполковник і підступився ближче до мене.

Я подумав, що однак жде смерть, сказав:

— А бачу те, пане німецький начальнику, що Петлюра продає Україну...

— Врьош! Ти большевик? — закричав він несамовито. Забігав по кабінету, щось написав на папері і ткнув його петлюрівцю:

— Все делайт! Всьо, как написал!

Мене одразу ж вивели. До петлюрівця приєдналося ще два солдати, а потім три, дивлюся, а мене вже, як злочинця, веде цілий рій солдатів. «Що ж вони задумали? — майнуло в голові. — Розстріляють, та й годі».

Але не на розстріл вели мене солдати. Підвели до кам'яної стіни, очима до сонця, і один петлюрівець спитав:

— Бачиш сонце?

— Бачу.

Тоді він підніс до моїх очей пахучий васильок, спитав:

— А цю квітку бачиш?

— Бачу.

— А жити хочеш?

— Хочу, хто ж не хоче жити, — відказав я.

Петлюрівець вилупив зелені, як у кішки, очі, підкрив вуса і сказав:

— Так от. Жити будеш, але бачити більше нічого не побачиш, бо щось ти дуже витрішкуватий. Таким швидко очі вилазять.

До мене підбігли солдати, заломили назад руки. Розп'яли, прокляті, наче Ісуса на хресті. У повітрі блиснув штик і щось гаряче обпекло праве око, потім ліве. Я знепритомнів. Мене згодом підібрали і привезли в якусь хату. Добрі люди виходили...

— Коли хворів, щоночі снівся васильок — синій-синій... Та снилося сонце — ласкаве, тепле. А більше нічого й не снилося... А виходив мене цей самий Гнат, що зараз головує в Ковалівці. Дай йому бог здоров'я... З тих пір я й став сліпим, ходжу по білому світу, людям пісні співаю.

— А у вас є дім?

— Є. Син є, хата є...

— А чого ж ви по світу ходите?

— Міг би не ходити... Але не можу сидіть, коли ще багато неправди на землі. Словом, піснею помагаю людям. От і недаром живу.

Чи то від страху, чи то від холоду мене почало тіпати.

— О, та ти змерз, Миколко, — сказав ласкаво дід. — Холодно сидіти. Давай підемо...

— Ні, не холодно, дідусю, мені страшно...

— А чого боятися? Петлюрівці давно в могилі, а ми з тобою ряст топчемо. Коли б я не був зараз сліпий, багато дечого зробив би. Але виростеш ти і за мене зробиш... — чи то серйозно, чи то жартома сказав дід.

— Я, дідусю, все зроблю, що накажете, — відповів я рішуче.

— Всього не роби, проживи життя своє, не чуже. Щоб люди не сказали, що даремно ходив по землі...

Я слухав дідуса і в моїй уяві поставав новий, небачений світ. Що це був за світ? Як його зробити, щоб усім було хороше, щоб ніхто нікого не кривдив? Як прожити життя своє, не чуже?

Дідусь зажурено опустил голову на груди. Видно, тяжкі спогади розтривожили його, роз'ятрили серце. Згодом журливо обізвались струни кобзи, забриніла пісня:

Ой, по потребі, по потребі барзе царській
Та там-то много війська, гей, понажено
Та через мечу положено;

Та й ні єдиного тіла козацького молодецького
Живого не останвлено.

Це була дума про вірність, бойове побратимство і мужність козака-воїна, який не дався ворогові в руки і тепер помирає від ран у чистому полі...

Помираючи Хведір Безродний промовляє до свого джури Яреми:

Гей, джуро Яремо, та дарую я тобі по смерті своєї
Коня вороного,
Гей, а другого, білогривого,
І тягеля червоної,
Од піл до коміра золотом гаптовані,
І шаблю булатную, пишаль семип'ядную!
Ой, та добре ж ти дбай
Та на коня сідай...

Дід перевів подих, витер рукою піт із чола і прока-
зав:

— Сів джура на коня та й помчав до козаків, щоб сказати про смерть Хведора Безродного, щоб поховали його в землі, не дали на поталу тіло ворогам.

Гей, джуро Яремо,
Та добре же ти дбай,
Та на коня сідай,
Та їдь понад лугом Базалугом
Та понад Дніпром-Славутою!
Та як ушкала гудуть, —
Гей, то ти схороніся,
А як лебеді ячать, —
Гей, то ти озовися,
А як козаки йдуть Дніпром-Славутою —
Ой, то ти об'явся...

Дід пісні не закінчив. Кобза замовкла.

— Постарів я, синку. Тільки на повний голос заспі-
ваю — дух забиває...

— А ви, дідусю, не співайте, а так розкажіть, що ж далі?

— Далі, сину, ось що... Джура привів козаків і поховали Безродного в полі, не дали звіру-птиці на поталу козацьке тіло.

А як ховали Хведора Безродного, то на червону китайку тіло укладали, водою обмивали, шаблями суходіл копали, а шапками та приполами землю носили та високу могилу висипали. І прапорець у головах устромляли, великому лицарю славу учиняли. А поминали його тим, що з собою мали, — цвіленькими військовими сухарями...

Я одвернувся і почав ковтати сльози.

— Стара це пісня, сину, — озвався дід. — Треба нової. Але не вмію складати. Запам'ятаю яку завгодно, а от самому скласти — кебети не вистачає. Хіба поспробувать?..

— А я, дідусю, не зможу вам допомогти? — спитав я. Мені хотілося хоч чим-небудь догодити кобзареві.

— Спробуй, сину...

— А про що? — перепитав я.

— Та про що хочеш? Щоб тільки люди слухали...

— І веселу можна?

— Можна й веселу...

Я одразу ж почав перебирати в думці смішні події, які колись знав. Була в Стефанівщині одна дівчина, яка довго перебирала женихами. А потім насилу вийшла заміж... Може, про неї?

— Дідусю, — озвався я. — А про дівчину, яка вередувала женихами, можна?

— Годиться. Таке слухатимуть. Що ж, почнемо з бо-гем, — сказав дід і заворушив губами.

Він потягнувся рукою до струни, мугикаючи собі під ніс, став награвати веселу мелодію.

— Дівчина-вереда, то треба, щоб була красивою, бо тільки гарні дівки вередують женихами...

Він ще трохи подумав і почав: «Була собі Галя, дівчинонька-кряля. Черноока і спесива. Галя — дівчина вродлива!»

— Ой, як добре, дідусю, — аж підскочив я з місця.

А дідусь, майже без запинки, співав уже другий і третій куплети:

Хоч чорнява і вродлива,
Тільки дуже вередлива:
«Вийти заміж за Миколу?
Ой, не будь цьому ніколи!
Вийти заміж за Степана?
В нього мати погана!
Покохати Северина?
В нього ніс, як картоплина!»

Далі ми вже удвох перебрали багато чоловічих імен і ніяк не могли віддати дівчину заміж.

Потрібна була кінцівка. І цю кінцівку додумав я. Ми забули згадати ще й Михайла. А до Михайла добре пасує слово «шкандибайла»...

Та й досиділась дівуля,
Оглянулась — не до гулів.
Заміж вийшла за Михайла,
За Михайла-шкандибайла...

Дід мене хвалив і казав, що з мене люди будуть. Гай-гай! Такий кінець до пісні причепив!

Данило Степанович ще раз програв пісню і, задоволений, почав збиратися в дорогу:

— Таку пісню слухатимуть. Весела пісня...

Ми вирушили в дорогу. В душі я радів, що догодив дідові. А він весь час повертав голову до сонця і при-мовляв:

За Михайла-шкандибайла...

— Це ти, синку, добре придумав! Ні, будуть з тебе люди, будуть. Тільки вмій бачити те, чого інші, зрячі, не бачать...

20

У Великі Сорочинці ми прийшли на спас. А на спас у Сорочинцях великий ярмарок. Люди з'їжджаються з Обухівки, Солонців, Байрака, Хомутців, приїжджали з Миргорода, не кажучи вже про Опішню, Золотоношу.

Я вперше потрапив на такий великий ярмарок. Люду стільки, що й оком не осягнути, — від дерев'яної церкви, що стоїть біля садиби колишнього поміщика Малинки, аж до мосту. Цигани розташувалися на кручі Псла.

Чого тільки не було на тому ярмарку! І бублики, і варені раки, і горшки, і макітри, дині й кавуни, яблука й груші, дьоготь, сіно, полова, солома, кози, кури, гуси, — всього й не перелічити!

Одні кричать:

— Полотно, полотно!

Інші:

— Плаhti, плаhti!

Збоку:

— Джерги, джерги!

Аж у вухах лящить від того крику.

Щороку у Сорочинцях збираються на ярмарку кобзарі, приходять сила-силенна старців, які, побравшись за руки, ходять поміж людьми, церковним співом випрошують милостиню. На старців мало звертають уваги, зате навколо кобзарів завжди збирається багато охочих послухати їхніх пісень.

Ми приєдналися до двох кобзарів, яких дід знав і з якими не раз зустрічався. Прізвище одного — Чолом, іншого — Кравченко. Чолом приїхав у Сорочинці аж із Сумщини, а Кравченко з-під Полтави.

З поводитирів нікого, крім мене, не було.

Ми облюбували місце біля двоповерхової аптеки, яка стояла на спуску до Псла. Правда, опішнянські гончарі не давали нам спокою своїм криком:

— Горшки! Горшки! Полив'яні горшки, глечики, макітри!

Та коли кобзарі починали співати, замовкали навіть невгавуші опішнянці. Вони підходили до нас, обступали з усіх боків.

Чолом добре співав, особливо думу про Івана Богуна. Люди дуже любили цю думу. Найефектніше в нього виходила кінцівка. Чолом уставав, кланявся людям і викукував:

А сам Хмельницький
До Богуна під'їжджає,
До Богуна під'їжджає
І словами промовляє:
«Не сам бог вас спасав —
І я не менше помагав!»

При цих словах вставав мій дідусь, вставав Кравченко і вже втрюх приспівували:

І кобзарі грали,
В струни дотинали
Та Богдана із Богуном
Піснями хваляли!

Люди кидали в череп'яну миску, яку нам подарували опішнянці, хто копійку, а хто й більше...

За три дні назбиралося до дванадцяти карбованців. Я цих грошей, правда, не рахував, рахував Чолом, який чомусь від своєї пайки відмовився.

— У мене дома сад, — говорив він, — піду додому. — А вам треба між людьми ходити. Вдарить мороз — босий не підеш...

Дід теж почав був відмовлятися від своєї пайки:
«Чого ж це я братиму чужі гроші?»

Тоді Чолом хитро придумав: сам купив дідові й мені чоботи. Скільки заплатив — не знаю. Але сказав, що це від нього подарунок... Я надів чоботи — саме по нозі. Тепло, як на печі. Я походив у чоботях день, а потім поклав їх у торбу й не взував аж до самих холодів.

Якось, коли вже кінчався ярмарок, Кравченко сказав:

— А в цьому ж селі колись пролилася кров...

«Знову кров», — подумав я.

— Це ти, Михайле, про Сорочинську трагедію? — перепитав дід.

— Еге ж, — підтвердив Кравченко. — Треба, щоб про неї люди знали... і ти щоб знав, — озвався до мене дід Кравченко. — Водиш Данила Степановича, а про те, що в Сорочинцях колись було, не знаєш...

Він жартував, звичайно. Звідки мені знати, що було давним-давно?

Вони довго в той вечір сиділи, мудрували, складалі думу.

— А чи то чорна хмара та синее небо вкриває, — затагнув Кравченко.

А йому вторив мій дід:

— Та синее небо вкриває, навкруги облягає. Снігом-завірюхою доріженьки в полі замітає.

Чолом вигукнув:

Ой, замітає та, ой, замітає!
А то ж з Миргорода, славного города,
Барабаш виїжджає,
Донців та черкесів за собою викликає...

І знову Кравченко журно:

А нумо ж, черкеси й донці, славнії молодці,
Нумо у Сорочинці в гості!
Нумо у гості гостювати, пристава визволяти...

Коли скінчили складати думу, Кравченко трохи подумав і з жалем озвався:

— Не про те ми співаємо. Славними молодцями донців називаємо, а вони стріляли в людей. Які ж це славні козаки? Та й з Барабашем говоримо на одній нозі, а він же душогуб: «Ой, Барабаше, Барабаше, лихо твоє й наше...» Яке ж у нього лихо?

Правда була в скупих словах кобзаря Кравченка. Але передумати думу важко. Яке вирвалося перше слово, таке й пішло по світу гуляти! Про Сорочинську трагедію складено кілька дум, а хто їх складав — невідомо. Кожен по-своєму виливав гнів і горе народу.

Після цього уже в Хоролі, на ярмарці, я чув, як один сухий, з довгою бородою кобзар виводив на майдані:

Що у святу неділю рано-пораненьку
У Сорочинцях сочинилося —
Усі люди союз собі великий мали,
Собі кумпанію велику ізбирали
І все собі розмовляли:
«Як би то нам свободи дістати...»

Дід, почувши думу, сказав мені:

— Ця дума краща, ніж наща... Ти послухай, Миколо:

Не діждали свободи сії знати,
А діждали Барабаша своїми очима повидати.
У понеділок рано-пораненьку
Із Миргорода, із славного города, Барабаш приїжджає,
З козаками прибуває,
До людей словами гукає:
«Ой, що ж ви собі маєте,

Що ви собі свободи дожидаєте?
Не будете ви свободи знати,
А будемо ми вас стинати!»

Дід помовчав і додав:

— Тут ясно, що Барабаш кат, ворог людський. А те, що його вбили,— туди й дорога... Добра дума,— хвалив дід.— Треба запам'ятати...

Коли скінчився Сорочинський ярмарок, кобзарі трохи випили, добре поспідали і почали прощатися. При цьому один одного тричі поцілував і один одному вклонився в пояс.

Ми прсвели діда Кравченка і дядька Чолома аж до Кам'янки, з якої дорога вела на Солонці. Там недалеко до залізниці. Може, вони збиралися поїздом їхати, а може, пішли на Яреськи, Устивцю, Довгалівку, Красногорівку, Білоцерківку, на Диканьку і — на Полтаву... Не знаю. Я Чолома і Кравченка більше не бачив. Світ великий.

Пізніше я дізнався, що Чолом помер.

21

Йшов тисяча дев'ястот двадцять восьмий рік. Люди все більше й більше говорили про сози, колективи. Разом з цими чутками по селах ходила тривога...

Ми з дідом Кушнареном за рік обійшли майже всю Полтавщину. Було всяке: і дощі мочили, і холод пробирав до кісток. Але ми ніколи ні на що не скаржились. Люди щедро давали кобзареві за його пісні. А розспівався дід добре, у нього навіть голос став не такий хриплий, як був. Куди б ми не прийшли, нас оточували люди з усіх боків, довго не відпускали від себе.

Пригадую, одного разу ми потрапили на весілля в Остап'є, що за Великими Кринками. Діда, як бажаного

гостя, посадили на покуті, рушником перев'язали, назвали сватом. Ось тоді він добряче випив. А коли випив чарку, другу, встав, підійшов до молодої і руками поторкав обличчя.

— Вродлива молода... Скільки ж років?

— Вісімнадцять,— відповіла дівчина.

— А нареченого як звати?

— Юра...

— Юра,— повторив задумливо дід.— І в мене син Юра. Але старший за твого. Йому тридцять два... Має жінку, двоє діток...

При згадці про сина Кобзар чомусь посмутив. Мабуть, щось недобре віщувало йому серце...

— Ну, а ти ж любиш свого Юрка? — допитувався він у дівчини.

— Коли б не любила — не йшла б заміж.

— Люби, люби... Я вам зараз за звичаєм наговорю всякої-всячини.

Дід уклонився молодій і молодому низько-низько:

— Будьте здорові, як вода, веселі, як весна, робочі, як бджола, багаті, як земля!

Потім звернувся до молодої:

— Скільки в стелі дощок, щоб у тебе було стільки дочок!

До молодого:

— Скільки в лісі пеньків, щоб у тебе було стільки синків!

До обох:

— Нехай вам земля пером стане, щоб добрими були! Ворогам вашим — сіль у вічі, а камінь у груди! Чи вірно я кажу, люди?

— Вірно! Вірно! — загули гості.

А потім дід сказав таке, що й сам здивувався:

— Істи хочу. Кажуть, що ваша теща вареників на-

варила: рукава закачала, водички примчала, огляділась — ні муки, ні сиру, так вона й не місила!

— Ні, місила! — крикнула веселою жінка, мати молоді. — Сідайте, їжте, поки є вареники, бо на вербу повтікають!

Люди реготали, аж за животи бралися. І дід сміявся. А насміявшись, грав. Зіграв і нашу «Галю-кralю». Люди дуже хвалили.

Два дні ми гуляли в Остап'є. Дід переграв усе, що знав. Проспівав хвалу молодим, хвалу батькам, сватам, хвалу подружкам і світилкам... Наостанку дідусь усім уклонився, навіть мені:

— І тобі, Миколко, кланяюсь, щоб ріс швидше і на весілля покликав!

Я від цих слів трохи засоромився. Ми розпрощалися з усіма, як з рідними. Нам з дідом дали на пам'ять по вишитому рушнику. На одному було вигаптувано: «Кого почитають, того й величають», — це дідові. А на моєму: «Скільки світа — стільки й дива».

Так, дійсно, скільки світа — стільки й дива! Хороший світ!

Хороший тим, що в ньому живуть добрі люди, у яких завжди знайдеш тепло і ласку.

Хороший тим, що в ньому живуть кобзарі, які приносять людям розраду в горі і смутку.

Хороший тим, що в ньому багато-багато доріг і сонця.

...Ми були в Красногорівці, неподалік від Білоцерківки, куди мене возили з переламаною рукою в лікарню. Як завжди, нас оточили з усіх боків дітлахи, а незабаром надійшли й дорослі. Дід співав щось веселе, не пригадую що. А коли наспівався вволю, до нього підійшов трохи сутулий чоловік і нишком сказав:

— Ходім, Даниле Степановичу, діло є...

Дід встав і покірно пішов за тим чоловіком. Я подав-

ся слідом за ними. Той дядько привів нас у хату, заговорили про се, про те. Дід його одразу перебив:

— А ти, Омельку, щось хотів мені сказати?

Дядько Омелько затнувся, засовався на ослоні.

— Чого ж мовчиш? Кажі, може, щось цікаве?

— Не таке вже й цікаве, Даниле...

Дід враз насторожився, аж нагнувся до Омелька.

— Ти кажи, не бійся...

— А чого тут боятися? — важко зітхнув Омелько. Так, мабуть, на роду написано...

— Що написано? — допитувався дід.

— Не знаю, як і почати, Даниле...

— А ти почни одразу. Я до поганого звик.

— Кажуть, що куркулі вбили твого сина...

Дід одразу обм'як, руки, ніби дві товсті вірвовки, безсило звисли, на лиці краплинами виступив піт. Він не міг і слова вимовити, губи тремтіли. Своїми синюватими білками кобзар уп'явся в образ якогось святого і не міг відірвати від нього сліпих очей. Що думав він? Що коїлося в його старечому серці? Очі могли б багато сказати, але вони невидючі, можуть видавити тільки скупі сльози...

Я заплакав. Тоді дід простяг до мене свою важку руку, торкнувся до лиця і почав витирати сльози:

— Не плач, Миколко, не треба... Я давно відчував, що жде лихо, підготувався до нього. А тепер уже не так і важко...

— Він, — тихо озвався Омелько, — вирішив соз у селі організувати, чи що... Кажуть, що вбив його синок Кваші, колишнього петлюрівського прихвосня...

— Кваша... — повторив у задумі дід. — А соз у селі буде. Влада наша. Вона не дасть в обиду бідняків...

Дід говорив, важко дихаючи.

Я потихеньку плакав. Жаль було Кобзарєвого сина, хоч того Юрка я зроду не бачив. Мені здалося, що він

дуже й дуже схожий на дядька Верпеку. Лежить у труні, ніби живий...

Дід ще мовчки посидів трохи, похитав головою і почав збиратися в дорогу.

— Ходімо, Миколко...

Нас провели за ворота і ми пішли дорогою, що вела в степ. Але Кобзареві йти було важко, він раз у раз хався за серце, важко дихав. Ми сіли відпочити під якимсь деревом.

Люди поверталися з поля на обід. Чоловіки знімали брилі, віталися до Кобзаря, жінки кланялись. Біля нас зупинилася підвода, з воза хтось гукнув.

— Хлопче, візьми кавуна!

Я підбіг до воза і взяв величезного рябого кавуна. Він був такий важкий, що я ледве доніс його до діда.

Розрізали кавуна. Дід покуштував одну скибку, а потім сказав:

— Не хочеться...

Я їв кавун, а дід сидів і довго про щось думав. А потім узяв кобзу, почав перебирати струни. Полилася журлива пісня:

Ой, хто зможе, Орле, та тебе спіймати?
Крила обламати?

Він складав думу. Про сина, вбитого куркулями.
Про своє батьківське горе. Про ненависть.

Ой, ніхто тебе не спіймає, крил не обламає,
Тільки нічка темна, тільки ніч зрадлива,
Як ти спочиваєш, Орле ти мій сизий.

Гей, у бурю та зливу,

В ніченьку зрадливу.

А що над тобою круки позлітались,

Куркульня погана смертю нахвалялась...

За тобою стежили, тебе дожидали

Та ножі точили,

Бідних проклинали...

— Гей, гей, куркульня погана! — голосив дід протяжно, сумно і в цьому голосінні було щось страшне. Дума розповідала про Орла, який вільно літав, людям добра бажав, боровся за кращу людську долю, а його підстерегли лихі круки і крила обламали.

Кінцівка думи була сумна:

Ой, сходилися орлята, гей, гей, не на свято,
Гей, гей, не на свято. Орла на смерть наряджали.
На смерть наряджали,
Плакали-ридали
Та куркулів проклятих проклинали.
Гей, навек проклинали...

І зовсім інший заключний акорд:

Гей, єднайтесь до гурту, люди, єднайтесь
Та куркулям-мироїдам не піддавайтесь!
Не бійтесь погрози, не бійтесь тривоги,
Перед вами світлі дороги,
Ой, гей, світлі дороги...

Так була складена дума про вбитого куркулями Кобзарєвого сина. В Кобзаря вона вилилась якось одразу. А, бач, казав, що йому важко думи складати...

Кобзар, трохи помовчавши, обвів білками навкруги й спитав:

— Тут близько нікого немає?

— Ні, дідусю...

— То добре, що думу ніхто не чув. Над нею треба ще поморочитись — мотив не той. Тут не туга потрібна, потрібна пісня, щоб людей звала, вселяла в них віру, а не викликала сльози. Тепер сльози ні до чого. З куркулями треба битися:

Дід встав. Ми мовчки попрямували дорогою. Коли дійшли до роздоріжжя, він зупинився, спитав:

— Дороги тут розходяться?

— Тут?

- Підемо ліворуч.
- У Стефанівщину?
- Атож.

Мені дуже не хотілося йти в Стефанівщину, але цікавість перемогла. Як мене там зустрінуть? Чи заздритиме Андрійко? А що скаже Петро, Пилип, Сусликів Степан? Може, взиватимуть торбачем? Ні, не повинно, бо не кожному випала така доля — водити кобзаря. Ми не старці, нічого боятися нарікань.

Я не одразу відповів дідові. Дід запитав:

- Чи тобі не хочеться?
- Хочеться, але якось боязко...
- Боїшся, що заберуть? Не бійся...

Ми вийшли на дорогу, що прямувала в Стефанівщину, і, коли вже сонце сідало, причепали в село. Зайшли з Низу, щоб нас бачило менше людей. Правда, один хлопчак чогось довго дивився на мене і перешіптувався з товаришем. Але ні того хлопця, ні його товариша я не знав.

Ми зайшли в крайню хату, попросилися переночувати. Нас охоче пустили на ніч.

Повечерявши, Кобзар, довго розмовляв з хазяїном. Я лише уривками чув, про що йшла мова: про комуну, сози, пожежу — піделухувати, що старші говорили, було незручно.

Коли ми zostалися в хатині самі, Кобзар ще довго сидів на ослоні. В напівтемряві він нагадував мені мальованого бога: широка, трохи сивувата борода, гострий прямий ніс, зведені до неба сліпі очі...

Молиться він, чи дума свою гірку думу? Я ні разу не бачив, щоб Кобзар молився. Значить, у бога він не вірив. А може, й вірив, тільки в свого, не мальованого.

А я змалку боявся бога. Закортить, бувало, свиснути в хаті, але як гляну, що з покуті дивиться на мене суворий, бородатий бог — страх бере. Одного разу Оксана

пішла до ставка прати шмаття, а я зостався на хазяйстві. Небо обклали важкі чорні хмари. Довкола все принишкло в чеканні грози. Я затулив ганчірками димар, приставив заслонку до печі і забився подалі од вікна, аж до припічка, щоб, бува, не влетіла стріла од блискавки і не вбила мене. А сам прикипів поглядом до образу Миколи-угодника і ревно шептав йому молитву.

Тарахнув грім, аж хата задвигтіла. Від страху не знаю, де подітися. Щоб умилюстити бога, я вирішив полізти до образів і поцілувати Миколая-угодника. Тільки став на лаву, а тут як бабахне грім, аж заслонка од печі полетіла і вдарилася об відро, яке стояло на лаві. Розчинилися навстіж двері, в хату ввірвався вітер. Я від страху впав на долівку, не чув, як і Оксана ввійшла. Вона схопила з столу ножиці і викинула їх у кропиву під хлів. «Виходить, в усьому винні ножиці, — подумав я. — Що було б, коли б не Оксана?»

Відтоді я знав: не треба в хаті під час грози тримати ножиць, образ цілувати, доторкуватись до ножів, до залізних предметів...

Отак дід Кушнарєнко нагадав мені безрадісного бога мого дитинства. Але він був для мене богом живим, людяним, добрим. А той, намальований, — сердитий, мовчазний і, мабуть, жорстокий...

Кобзар простяг руку й погладив мене по голівці. На його сліпих очах бриніли сльози. Аж тепер смерть сина розкрояла батьківське серце... Дід не соромився сліз. У моїх грудях кипіла люта ненависть до тих, хто вбив дідуся сина.

Незабаром Кобзар заспокоївся. Бажаючи залишити дідуся самого з його нелегкими думами, я сказав:

- Дідусю, я піду трохи погуляю, а ви відпочиньте...
- Дід не заперечував. Вітер сльози й тихо мовив:
- Іди, синку, погуляй. А я ще посиджу.
- Я підвів його до ліжка:

— Лягайте і не плачте... Добре?
— Добре, синку, добре. А ти погуляй...
Я вийшов на вулицю. Над селом висів повний місяць.
За лісом хтось виводив тужливу пісню. Слова тієї
пісні я знав від Оксани:

Ой, летить, синиці,
Де брати й сестриці.
Нехай мене відвідають
Мої жалібниці.
І сестриць немає,
І братів не буде,
Десь за мене, молодого,
Навіки забудуть...

Я звернув на стежку в леваду, де колись пас жеребця, обійшов школу, а пісня за лісом не змовкала, протяжна, сумна...

Дійшовши до городу тітки Мотрі, я попрямував обніжком до її хати. Ступав обережно, боячись зашарудити сухим бадиллям — адже мене могли прийняти за злодія.

На городі де-не-де жовтіли проти місяця гарбузи. Вітер шарудів у високих стеблах посохлої на пні кукурудзи — мабуть, качани вистоявались на насіння.

Я зайшов з причілка, подивився в вікно. Темно: Мабуть, сплять.

Злегка поторгав за клямку дверей, постукав. З хати почувся знайомий голос тітки Мотрі.

— Хто там?

— Це я...

Тиша. Хтось підійшов до дверей і почав намацувати засув. «Кого це лиха година так пізно носить?» — почувся невдоволений голос.

— Це я, тітко, відчинить...

Двері відчинилися.

— Миколка? — здивувалась тітка Мотря.
— Він самий...
— Заходь, заходь!
Тітка зачинила двері, озвалася:
— Давай руку, в темноті сам дверей не знайдеш...
Я подав руку. Тітка ввела мене в хату. У вікно заглядав повновидий місяць, розсипаючи по хаті жовту пергу.

Проснувся Андрійко.

— Хто там, мамо?

— Миколка...

— Який Миколка?

— Сусідський. Свічкарів.

— Андрійко враз схопився, протер очі. Мати засвітила тьмянний каганець.

— Ти диви, і справді Миколка! — аж закричав на радість він.

Андрій встав, підтягнув штани, подав руку:

— Здоров!

— Здоров!

Мати примостила на припічку каганець, підійшла до мене, пильно подивилася:

— Давно не бачили? — спитав я.

— Так, — озвалася журно тітка Мотря. — Думала, що тебе і в живих немає...

— А я живий...

— Істи хочеш?

— Не хочу. Ми з дідом вечеряли.

— З яким дідом?

— З кобзарем. Я його поводир.

— Он воно що...

Тітка важко зітхнула.

— А ви не зітхайте. Мені добре...

— Добре, добре, синку... Я й не зітхаю. Само чомусь зітхнулося. Розкажи ж, як живеш...

— Кажу ж добре. А ви як?

— Сяк-так... Думаю, чи в соз вступати, чи до комуни податися. Боязко... був би живий батько — легше було б. Боюся, обдурять вдову...

— Ніхто вас не обдурить. Комуна й соз — це для таких, як ви, щоб багаті не могли дурити бідних...

— Так-то воно так, — знову зітхнула тітка. І, трохи помовчавши, додала: — А чому ж не питаєш про своїх?

— А що питати? Я до них не піду...

— Тобі ще нічого не говорили про них? — допитливо подивилась на мене тітка.

— Нічого. А хіба що?

— Андрійко ніяково подивився на матір, мати — на сина.

— Так-таки ніхто нічого й не казав? — знову перепитала вона.

— Ні...

— Твій батько в тюрмі.

— В тюрмі?! — скрикнув я, не вірячи тому, що сказала тітка.

— В тюрмі, синку. Прісьчину хату він спалив. Це Сулим напоумив його таке зробити... Щоб люди боялися...

У мене раптом усе змішалось в голові. Тепер я зрозумів, чому батько так був запив, чому він рвав на собі сорочку і кричав про якийсь Сибір, про загублені душі...

— Обплутав Сулим твого батька добре.

— А де батько зараз?

— Сидів в окрузі, а після суду кудись погнали з Сулимом. Кажуть, на Соловки. А може, й у Сибір.

— А мати як, дівчата? — спитав я, трохи заспокоївшись.

— Дівчата з матір'ю... Після того, як Василя забрали,

двір опустів. Мати стала наче не сповна розуму. Щось одходить їй. Мовчить, нікому ні слова.

Мені стало страшно й жалко. Та чим я міг допомогти їм? Піти до них? Але нашо ятрити старі рани, ворухити те, що давно вже уляглося в душі? Я не зайду в хату, не об'явлюся. Хай думають, що мене й на світі немає...

— А Баглій у селі? — спитав я.

— І лавушника забрали. Тепер у його лавці сільрада. І батюшку забрали...

— А попа за що? — здивувався я.

— А бог його знає... Батюшка був ніби добрий, завжди дітей цукром пригощав...

— Цукром підсолоджував нас, дурних... — вставив Андрійко.

— Ну, це, Андрійку, не твоє діло, — осадила його мати.

— А мені його ніскілечки не жаль! — сказав я.

— І мені! — вихопився Андрійко.

— А ти б помовчав! — буркнула на нього мати.

— Ет! — не змовчав той, — досить про це! Розріж, мамо, кавуна, почастьуй Миколку. Та вибери найбільшого!

За хвилину ми з Андрійком смачно їли чудесного кавуна. Мати почала стелитися на полу.

Першим озвався Андрійко:

— Ну, і як ти водиш кобзаря?

— Я попереду, а кобзар за мною...

— Мабуть, багато бачив...

— Бачив багато. Всюди однаково. От тільки погано, що хороших людей убивають. І кобзаревому сина Юрка вбили. А в нас — Верпеку...

А хто ж убиває? — серйозно спитав Андрійко.

— Куркулі. Вони бояться созів, комуни. Бояться бідняка, щоб у колектив не пішов, бо колектив потім куркуля подужає.

— Значить, війна...

— Війна...

— Ех, коли б швидше вирости! — зітхнув Андрійко.

Наївшись кавуна, ми полягали спати, але довго не могли заснути. Ніяк не могли наговоритися. Згадували всяку всячину: і як овець разом пасли, як ходили крас-ти комуніські кавуни...

Другого дня я встав рано-рано. Тітка умовляла поче-кати, доки звариться сніданок, але я відмовився, сказав-ши, що мене ждатиме дід, хвилюватиметься.

Тепло попрощався з Андрійком, цим хорошим біло-головим другом мого дитинства, яке так рано закінчи-лось...

Я й сам не помітив, як, вийшовши з хати тітки Мот-рі, опинився в дворі Свічкарів. Мені тепер було до всьо-го байдуже. Просто хотілося востаннє глянути, де жив, виріс, розпрощався з безрадіним дитинством...

Двір являв собою пустку. Тин, на кілках якого завж-ди стирчали глечики, розвалився. Очевидно, топити бу-ло нічим і мати потроху палила його. Хлів у землю вріс. Двері його, мабуть, давно не відчинялися. Вони щільно прилягли до одвірок, ніби вросли. Там, де був саж,— груддя саману. Хата немазана. Її обшарпали дощі, вітри, і тепер вона нагадувала латану-перелатану свитку.

Підійшовши до порога, я побачив матір. Вона сиділа і з рук годувала курку. Маньки й Горпини не було. Я підступив ближче. Мати підвела голову, закліпала чер-воними очима, а потім перехрестилася, скочила на ноги, сховалася за двері. Почекав з хвилину. Вона не вихо-дила.

«Злякалася мене, чи не впізнала? — подумав я.— А може, справді щось одходить їй?»

Я ще трохи постояв біля порога і, не діждавшись ма-

тері, знову завернув до хати тітки Мотрі. Тітка поралася в дворі.

— Забув що? — спитала вона.

— Ні. Не забув. Щойно бачив матір. Вона не впізна-ла мене, налякалася. Хвора, мабуть. Ви догляняйте за нею, коли що...

— На неї іноді находить. Догляну...

— Ну от і гаразд. Піду. Прощайте.

Я побрів навантажений вигоном. Біля хати баби Ма-йорки стояв навантажений вузлами, відрами та всякими манатками віз, запряжений одноокою шапиною. Баба стояла біля воріт, оточена галасливою дітворою. Вона вирядилася у святешний одяг, наче до церкви. Біля во-за переступали з ноги на ногу Уляна й Пилип із вузли-ками в руках. Ці вузлики вони бережно тулили до себе, наче в них був не знати який скарб.

Майорка була веселенька. Ось вона підійшла до бі-логолового веснянкуватого хлопчика, погладдила його по голові і раптом заспівала:

Ой, чук, чухарики,
Кортять бабі сухарики...

І одразу ж хлоп'ята хором озвалися:

Кортять бабі сухарики,
Ой, чук, чухарики!

Баба Майорка по черзі підходила до кожного хлоп-чика й частувала їх горіхами.

— Приходьте до мене в гості! — запрошувала вона всіх.— Нагодую смачним борщем, пиріжками!

— Прийдемо, бабусю! — кричали хлоп'ята.

Прощавшись з дітворою, баба сіла на воза. Пилип взявся за віжки. Всі троє повернулися лицем до хати, баба перехрестилася.

— Комунарка, а богові молиться! — сказала якась жінка, що проходила мимо, і плюнула.

— Не богів, — відповіла баба Майорка, — а своїй хаті. Тут я народилася, тут дівувала, заміж вийшла і з дітками горювала...

Я підійшов до Яришиного Петра і спитав:

— Що, баба Майорка в комуну пішла?

— В комуну! — коротко відповів Петро, не звернувши уваги, хто його питає.

Та й не встиг він на мене звернути уваги. На греблі раптом показався трактор. Поруч тракториста стояв Максим Любар. Він тримався за крило величезного колеса, що своїми залізними зубами глибоко вгрузало в тверду землю, комусь махав рукою.

Пилип притримав віжки. Лінива конячина одразу ж стала.

— Що таке, дядьку? — спитав розгублено Пилип. Майорка, не обертаючись, невдоволено пробасила:

— Тепер хоч убий кобилу — з місця не зрушить!

Максим на ходу стрибнув з трактора, підійшов до воза:

— Злазьте!

— Куди злазити? — налякалася Майорка.

— Розпрягайте однооку!

Максим кричав, пересилюючи гул трактора. Той на решті заглох.

— Чуєте? — спитав знову Максим. — Розпрягайте кобилу!

— Але ж ми їдемо в комуну! — заперечив Пилип. Максим зняв з себе будьонівку і надів на Пилипа. Хлопцева голова пірнула в ній з вухами. У натовпі піднявся регіт.

— Злазь! Часу немає! — ще раз наказав Максим. Пилип покрутив у руках будьонівку, а потім обережно поклав її на вузлик, зліз із воза.

— А дасте будьонівку поносити?

— Ще для тебе велика...

Пилип неохоче поплівся до кобили і, нічого не розуміючи, почав її розпрягати.

Максим дав знак трактористу:

— Заводь!

— Людоньки! — сполошилася Майорка. — Що ж це значить? Мене в комуну приймала громада!

Але Максим її не слухав. Як тільки Пилип розпряг кобилу, сам її відвів у сторону, а тракторист під'їхав до воза.

— В'яжи дишло до трактора! — наказав він Пилипу.

Аж тепер баба Майорка все зрозуміла: Максим вирішив відвезти її в комуну на тракторі. Вона гордим поглядом окинула натовп, що оточив її з усіх боків, задоволено усміхнулася:

— А що, ротом дивитесь і нічого не бачите! Поїхали!

Трактор рушив. Малеча кинулася за возом з улюлюканням, криком, сміхом.

Одноока шкапина трохи постояла на вигоні, покрутила хвостом, а потім і собі ліниво пошкутильгала дорогою.

Важко чмихнув трактор, набираючи швидкість. Синій дим звився вгору, повис хмаркою над селом. Добігши до пагорба, юрба дітлахів зупинилася: хіба їй угнатися за трактором, який потягнув за собою не віз, а злидні баби Майорки? Та й чого гнатися? Щоб повернути ті злидні назад?

Ні, хай вона їде! Хай їй щастить...

Хтось близько біля мене пробасив заздрісно:

— І в удови на подвір'ї сонце блиснуло!

Я, не помічений хлопцями, відійшов од гурту і подався до хати, де мене, мабуть, давно вже чекав дідусь.

Дід справді чекав. Він уже зібрався в дорогу.

— А я вже думав, що покинув мене, — сказав Кобзар, зрадівши.

— Ні, дідусю. Я вас ніколи не покину.

Ми попрощалися з гостинним господарем, який провів нас аж за ворота.

— Куди ж тепер, дідусю? — спитав я. — Давайте підемо далеко-далеко...

— Ні, дитино, — відказав Кобзар. — Ми тепер нікуди не підемо. Я — додому, а тебе одведу в комуну.

— В комуну? Чого?

— А того, щоб учився. Тобі треба вчитися.

— А як же ви, дідусю?

— А я піду додому. У Юрка zostалися діти, самій невістці тепер важко.

Я мало не заплакав з горя. Як же це розлучатися з дідом, до якого я звик, який мені став за батька...

Ми вийшли за село. Дід, перекинувши кобзу з одного плеча на друге, сказав:

— А чи немає поблизу горбка зеленого, щоб можна було відпочити. Щось, синку, почала задишка морити...

Я підвів діда до горбка. Сіли. Кобзар довго збирався з думками, а потім сказав:

— От ми, Миколо, ходимо з тобою, співаємо, пісні складаємо. А ти ще ні разу не чув моїх казок...

— Не чув, — обізвався я тихо.

— Чую, засумував, голосом тихим говориш. А ти не сумуй, подумай гарненько над казкою, яку я тобі розповім.

Дід відкашлявся, витер долонею очі, які од вітру сльозилися, й почав:

— Жив собі та був собі колись хлопчик, якого звали... — Кобзар затнувся, а потім додав, — ну, хай буде Миколкою... Сім'я його дуже бідувала. Куркуль за борги змушував хлопчика пасти овець.

Миколка, десятирічний хлопчик, був розумний, умів грати на сопілці. Погнав він одного разу овець на па-

совисько. Вівці пасуться, а він на сопілку грає. Грав так гарно, що на пісню аж птахи позліталися. Вівці, і ті перестали пастися. Весело було на серці в Миколки.

Та ось неждано у небі щось загуркотіло, загриміло. Підвів хлопчик голову, бачить: по білих хмарах золотий коник біжить, копитами перебирає. Хлопчик і зрадів, і алякався. Швидко скочив на ноги, кинувся коникові на зустріч. Золотий коник підлетів ближче, опустився перед пастушком. Голова в того коника велика, хвіст пухнастий, грива густа, волоссячко блищить, ніби золоте. Розплющив коник великі добрі очі, подивився на хлопчика, на сопілку та й каже:

— Я люблю слухати сопілку. Заграй мені ще одну пісеньку.

А хлопчик питає:

— Хто ти? Злий дух?

— Не бійся, — обізвався людським голосом коник, — я не злий дух, я небесний золотий коник. Я допомагаю тим, хто тяжко працює, а тих, хто їсть і нічого не робить, не люблю.

— Я з радістю для тебе заграю, — сказав Миколка. І заграв.

Тоді коник і каже:

— Ти хороший хлопчик. Я прийшов поговорити з тобою ось про що. Бачиш далеку гору?

— Бачу, — сказав Миколка.

— На тій горі росте маленька яблунька. Якщо ти щодня поливатимеш її водою з гірського джерела, бергтимеш од вітру й негоди, — яблунька виросте, дасть багаті плоди. Коли яблука зовсім дозріють, зірви одне. Піди з ним до он тієї кручі і тричі махни яблуком. В горі відчиняться великі двері, ввійди туди і ти побачиш великі скарби. Бери все, що хочеш і скільки хочеш. Більше тобі не доведеться терпіти наруги від куркуля...

Коник повів Миколку на гору, знайшли яблуньку. До гірського джерела ходити було далеко, дуже далеко. Та хлопчик не злякався далекої дороги. Щодня поливав яблуньку. Минуло з півмісяця. Яблунька ожила, розквітла буйним цвітом. Одного разу, увечері, подув різкий вітер, хмари обклали небо. Затурбувався Миколка. Загнав овець у печеру, а сам побіг до яблуньки. «Тільки б врятувати деревце!»— подумав.

Всю ніч він боровся з стихією, рятуючи яблуньку, а на ранок, знесилений, упав на землю й міцно заснув.

Куркуль затурбувався: на ніч не прийшла отара з поля! Узав палицю і побіг шукати овець. Знайшов він отару й пастуха, який міцно спав. Розбудив куркуль Миколку, погрозив йому лютою карою. Хлопчик злякався, розповів правду хазяїнові. Куркуль зробився одразу добрим, ласкаво заговорив:

— Бідний хлопчику, ти справді дуже стомився. Я, твій хазяїн, повинен допомогти тобі. Я сам поливатиму яблуньку, доглядатиму її.

«Золото ніколи не повинно потрапити до рук бідняків,— подумав куркуль.— Це сам бог послав мені золотого коника...»

І він, не втерпівши, одразу ж зірвав яблуко. Після цього пішов на кручу, зробив кілька поклонів, повернувся лицем до гори, тричі махнув яблуком. Враз загуркотіло, в горі відчинилися двері. Ввійшов він у ті двері, а там — печера. Вся аж сяє від блиску золота...

Набив він тим золотом кишені, та куркулеві здалося цього мало. Вирішив сходити додому за мішками. Але в цей час страшний удар струсонув землю і ворота зачинилися... Гора живцем поховала куркуля в печері.

Прибіг увечері хлопчик до яблуньки, а плоду немає. Він усе зрозумів... Гірко-гірко заплакав. Тут він згадав слова золотого коника: «Якщо тобі важко буде,— заграй на сопілці, і я одразу прийду на допомогу».

Хлопчик заграв. Коник з'явився.
— Куркуль-скнара відчинив печеру. Він зірвав незрілий плід, ось чому й залишився в печері навіки. Що робити? — спитав злякано Миколка.

— Яблуком можна відчинити печеру тільки раз. Якщо ти знову візьмешся за роботу, поливатимеш дерево, воно знову зацвіте. Дочекайся, доки яблука дозріють, поклич мене сопілкою. Я прийду до тебе, ми відчинимо двері, ввійдемо в печеру.

Хлопчик узявся за роботу. Незабаром на яблуньці появились бруньки, а потім і рясний цвіт. Хлопчик оберегав від негоди кожну пелюсточку, поливав дерево джерельною водою.

А коли дозріли яблука, заграв на сопілці. Появився золотий коник. Взяли яблуко, пішли на кручу, тричі махнули. Гора загриміла, відчинилися двері. Золотий коник привів Миколку в печеру. Там вони побачили кістяк куркуля. Коник допоміг хлопчикові вибрати найкоштовніші каміння: алмази, агати... Вийшли з печери і двері знову зачинилися.

Золотий коник сказав Миколі:

— Тепер ти можеш не боятися куркуля. Цих скарбів тобі вистачить на ціле життя. Але запам'ятай: тільки зазнавши горя, можна дожити до хороших днів... Буде важко, а ти працюй; зрубає ворог одну яблуню, посади другу...

Кобзар замовк. Мовчав і Миколка, обдумуючи все, що сказав дід. «Тільки зазнавши горя... Що ж мене чекає?»

— Це тільки в казці, дідусю,— нарешті сказав я.

— Ні, не тільки в казці. Так і в житті. Щастя треба вибороти, лише тоді воно стане щастям...

Кобзар подивився на схід, простягнув руку до сонця.

— А тепер ходімо...

Ми встали і пішли в комуну.

...Я не сподівався, що нас так ласкаво зустрінуть тітка Пріська і Максим Любар! Максим, як виявилося, був тепер головою комуни, а тітка керувала созом.

— А хіба голови созів бувають неписьменні?—спитав я.

— Я, Миколко, вчуся. Трудно, але вчуся в лікнепі... уже читаю, пишу.

Тітка Пріська з Максимом Любарем про щось між собою заговорили, але тієї розмови я не чув. Потім до мене підійшов Максим Любар і спитав:

— То як, захотів комунаром стати?

— Мені жалко дідуся...

— А він до нас ходитиме. Може, й назовсім прийде...

— Хіба що так,— погодився я.

— Ну, а тепер прощайтесь...

Дід підійшов до мене, поцілував. З його сліпих очей викотилася сльоза.

— Не думай, що плачу від горя. Радію за тебе. Тут ти знайдеш, дитино, матір, батька, друзів. Думай над тим, що тобі говоритимуть добрі люди. Важко буде—згадай казку, яку я тобі розповів. Ніколи не гордися, не лінись, працюй. Це ми вибороли життя, а ти повинен зберегти його. Прощай...

Ухопившись за дідову кобзу, я заплакав.

Ввійшла тітка Пріська. Побачивши, що я плачу, вона засміялася:

— Оце комунар! Плаче. Витри сльози і сідайте до столу. Ви ж, мабуть, голодні?

— Не дуже...

— А знаєш, хто тебе зараз нагодує?

— Не знаю.

— Оксанко!—крикнула тітка Пріська.—Приймай гостей.

На порозі з'явилася Оксана.

— От ми й зустрілися...

Я страшенно зрадів зустрічі. Зраділа й Оксана.

Дід узяв кобзу, на прощання загравав нам пісню про Галю, дівчиноньку-кравлю... Він грав, як ніколи, голбс його уже не тремтів, а переливався, ніби гірський струмок...

А ми всі слухали. За одну руку мене тримала Оксана, за другу тітка Пріська. Ніби сестра й мати.

Коли дід скінчив грати, Оксана сказала:

— Ти будеш вчитися?

— Аякже? — вигукнув я.

— Тоді візьми цей олівець від мене...

Я взяв олівець, покрутив у руці і заховав у кишеню. «От і олівець е! — подумав я. — Яка це радість — буду вчитися!»

— А ти, Оксанко, вчишся?

— На лікаря. А це приїхала на канікули. Скоро поїду.

— Добре тобі...

Я глянув на тітку Пріську й Максима Любаря, спитав:

— Мені можна провести дідуса?

— Проводь. Але торбу зніми.

Дід попрощався з Максимом Любарем, тіткою Пріською, Оксанкою. Я повів його в степ. Він ішов мовчки, повільно, ніби думав думу.

Яка це буде дума? Про моє життя? Я не знаю. Власне, чого про моє? Адже в багатьох моїх ровесників була така сама доля...

Дід ступив на дорогу і пішов — рівно, упевнено. Він цю дорогу добре знав.

Я довго стояв, проводжаючи очима постать Кобзаря. І дивно стало: осіння дорога не печалилась, не німувала. Вона весело збігала в далечінь і бриніла якоюсь чарівною музикою. Дорога співала. А може, то озивалися струни дідової кобзи?

1960—1962 рр. м. Харків.

